

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ШКІЛЬНИЙ КУРС «ІСТОРІЯ СРСР»,
ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»

Студентки **НАУМЕНКО АНАСТАСІЇ ВОЛОДИМИРІВНИ**

Науковий керівник:
Желіба Олександр Володимирович
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНІ ФАКТИ СТАНОВЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»	8
1.1. «Радянська людина» як один з феноменів в історії	8
1.2. Основні характеристики «радянської людини» в дослідженнях вітчизняних та закордонних науковців	18
1.3. Освіта і виховання як механізми формування «радянської людини».	23
Висновки до першого розділу	28
РОЗДІЛ II. ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТА ГОЛОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»	31
2.1. Історична шкільна освіта на початку ХХ ст. та вплив більшовиків на її розвиток	31
2.2. Методика викладання шкільного курсу «Історії СРСР» під дією ідеології та пропаганди в воєнні та після воєнні роки	41
2.3. Шкільні підручники з «Історії СРСР» як засіб впливу на формування радянського менталітету у 60 – 80-х рр. ХХ ст.....	50
Висновки до другого розділу.....	57
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	62
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність теми. Суб'єктом історії завжди була і є людина, діяльність якої призводить до розвитку суспільства, держави та культури. А отже соціально-антропологічні, цивілізаційні та соціокультурні характеристики людини впливають на історичний процес, так само, як і історичний процес впливає на неї. Через це утворюються відповідні культурні та структурні моделі розвитку, формування та становлення людини, як історичної особистості. Зароджується система стереотипів та самовизначення утвореної історичної особи, яка вже створює або створила соціальну організацію та культурний історичний період.

В наш час важливо досліджувати радянський період історії України. Саме тоді комуністична політика та ідеологія були дороговказом розвитку історичної освіти та формування ідентичності людини. На нашу думку, аналіз подій того часу, визначення масштабів впливу комуністичної партії на формування змісту історичної освіти та на виховання молоді, а особливо створення «нової людини», має ключове значення для розуміння історичної правди та сьогодення.

Актуальність дослідження визначається світоглядною місією історичної освіти. Вона може як консолідувати суспільство (сприяти взаєморозумінню, толерантності та довірі), так і руйнувати його єдність, породжувати ворожнечу між спільнотами та окремими людьми.

На нашу думку, формування сучасної моделі шкільної історичної освіти має ґрунтуватися на вивченні та осмисленні розвитку її впливу на формування «радянської людини» та виховання молоді в радянські часи. Попередній досвід, теоретичні і практичних здобутки у цій сфері допоможуть гармонізувати сучасні методологічні доробки шкільної історичної освіти.

Певні етапи цієї взаємодії, а саме історії та вихованні молоді, її розвитку та розвитку історичної освіти досліджувалися українським,

радянськими та зарубіжним дослідниками, педагогами, психологами, антропологами, політологами та істориками. Так, О. Удод, О. Пометун, Н. Яковенко, В. Власов, В. Луговий, В. Майборода дослідили складові розвитку шкільної історичної освіти, зокрема методику викладання історії в школі як інструмент формування світогляду. П. Вербицька розглядала історію як інструмент виховання громадянина у демократичному полікультурному середовищі. Особливості формування навчально-методичного комплексу з історії досліджували О. Федорчук, А. Зякун та Н. Сафонова.

Отже, актуальність та часткова розробленість проблеми спонукали нас обрати тему нашого дослідження: «Шкільний курс «Історії СРСР», як засіб формування «Радянської людини».

Мета дослідження: визначення суті та особливостей процесу розвитку та формуванню «Радянської людини» в радянський період з 1920-х по 1980-ті р. через призму особливостей методики викладання історії.

На основі мети дослідження були визначені **завдання:**

- через призму відібраних доступних джерел дослідити стан наукових досліджень проблеми;
- виокремити основні етапи розвитку історичної освіти з 1917 р. по 1980-х р.;
- показати характерні риси методики викладання шкільного курсу «Історії СРСР» з 1917 р. по 1980-х р.;
- розкрити розвиток змісту історичної освіти в СРСР (УРСР) та виділити основні засоби впливу на формування «радянської людини»;
- довести, що шкільна історична освіта є основним засобом впливу на формуванні «радянської людини».

Об'єкт дослідження: шкільний курс «Історії СРСР» та історична освіта в радянський період з 1917 р. по 1980-х р. **Предмет дослідження:** процес становлення та розвитку змісту і методики історичної освіти в радянській країні, вплив шкільного курсу «Історії СРСР» на формування «радянської людини».

Хронологічні межі дослідження: час існування СРСР, коли діяла радянська система освіти та відбувалося формування «людини нового типу».

Територіальні межі дослідження: територію СРСР з приділенням особливої уваги процесам в УСРР/УРСР.

Методологічна основа магістерської роботи: теорія наукового пізнання. Вона включає об'єктивні, доказові та комплексні дослідження; теорії взаємозалежності та взаємозумовленості дидактичних та психологічних явищ і процесі, принцип історизму у їх розвитку; герменевтика та порівняльний аналіз основа розуміння тексту, що сприяють адекватному дослідженню та тлумаченню джерел і літератури; принцип науковості; підхід до вивчення історичних явищ через системність та детермінізм.

Методи дослідження: 1) комплекс методів, які визнаються як загальнонаукові: індукції та дедукції, аналіз і синтез, робота з інформацією (пошук, відбір, систематизація, узагальнення, розподіл, класифікація); 2) історико-дидактичні методи: метод критичного аналізу джерел, метод періодизації; зіставно-порівняльний метод тощо.

Теоретична та джерельна база дослідження: наукові дослідження про сутність та принципи розвитку змісту освіти (К. Агібалова, К. Баханов, С. Гончаренко, В. Кремінь, О. Кобрій, А. Кузмінський, І. Лейбенгруб, І. Лернер, В. Майборода, Н. Скотна, С. Терно та ін.); особливості підготовки вчителів історії у ЗВО УРСР (А. Булда, Т. Бакка, А. Вишнесвський, К. Гакін, Г. Єфименко, В. Пітов та ін.); дослідження радянських та сучасних українських учених у напрямку історико-дидактичних студій про вплив на зміст історичної освіти України умов розвитку суспільства: історичних, політичних, економічних і соціальних факторів (О. Веселова, О. Замлінська, Н. Сірук, О. Рубльов, Ю. Черченко, Л. Шевченко, В. Юрчук та ін.); історичні дослідження та підбірки джерел про розвиток історичної освіти та виховання радянських громадян (С. Герегова, С. Домбровська, А. Зякун, В. Курило, Т. Куцаєва, О. Сергійчук та ін.); дослідження про розвиток історії як науки та

її вплив на історичної освіти (О. Баханов, О. Бореко, О. Булгакова, С. Буряк, П. Вербицька, О. Погребна, О. Пометун, В. Сергієнко та ін.).

Наукова новизна роботи:

- досліджено та запропоновано періодизацію розвитку світоглядного змісту історичної освіти у радянський період;
- визначено проблеми ідеологічного змісту історичної освіти в радянській Україні;
- досліджено значна кількість джерел, які презентують процес формування «радянської людини»;
- висвітлено вплив змісту шкільного курсу «Історії СРСР» на формування світогляду молоді;
- доведено, що сучасний розвиток історичної освіти ґрунтується на традиційних для радянської політичної системи та освіти політично-ідеологічних складових

Практичне значення дослідження: авторський доробок може бути використаний для розробки уроків, навчальних програм, підручників та навчальних посібників з історії та громадянської освіти закладів середньої освіти. Матеріали дослідження можуть бути покладені в основу розробку нормативних та вибіркових дисциплін з новітньої історії України, історії національної педагогіки, культурології тощо. Отримані висновки та узагальнення, можна використати у процесі вдосконалення національної системи історичної освіти.

Апробація результатів магістерського дослідження відбулася шляхом виступів на університетській «Конференції молодих науковців» в місті Ніжин (квітень 2021 року), всеукраїнській онлайн конференції «Нові підходи до навчання суспільних дисциплін в закладах загальної середньої освіти: перспективи та виклики», котра була проведена 23 листопада 2021 році в Києві (сертифіката додається).

Структура дослідження: робота має вступ, два розділи, які складаються із підрозділів, висновків, списків джерел та додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНІ ФАКТИ СТАНОВЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»

1.1. «Радянська людина» як один з феноменів в історії

Поняття «радянська людина» тяжіє до ранньорадянського уявлення про утопічну «нову людину», що має народитися в результаті радикальних суспільних трансформацій на шляху до комунізму [72].

Вперше Микита Хрущов в 1961 році заявив про появу радянського народу як нової наднаціональної спільноти. Виступаючи в 1961 році на XXII з'їзді КПРС, генсек сказав: *«У СРСР склалася нова історична спільнота людей різних національностей зі спільними характерними рисами – радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину – СРСР, спільну економічну базу – соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному складі, у психології»* [57; 72]. Відтоді поняттям «радянська людина» описується нова політична ідентичність та ціннісний горизонт громадян СРСР.

Виховання «радянської людини» стало одним із етапів формування так званої нової історичної спільноти людей – радянського народу. Саме цей народ в СРСР мав стати одним із головних елементів будівництва нового соціуму під час переходу від капіталізму до соціалізму, а згодом і до комунізму. Цей процес був невід'ємною складовою розвитку соціалізму та комунізму, які неможливі без нової людини з новим світоглядом. Виховання «нової людини», як експеримент продовжувався протягом усього життя радянської людини.

Радянська ідеологія того часу «радянську людину» називала новою людиною або будівником комунізму. В партійних документах зазначалися основні ознаки радянської ідентичності.

Формування «радянської людини» почалося на початку XX ст. з появою

ідеї створити «нову людину», яка і стала фундаментом для створення «радянської людини». Розглянемо історичні передумови розвитку та формування «радянської людини» з приходом нової влади на початку ХХ ст.

Влада від нового виду людей очікувала, що вони апріорі будуть розділяти цінності комуністичної ідеології, стануть відданими партії, зможуть ототожнювати себе з новітньою пролетарською спільнотою та забудуть своє минуле. Радянська пропагандистська машина людей, які не піддавалися перевихованню, і слідували так званій дефективній поведінці (де приватне (особисте) було на першому місці) [78, с.19], часто зневажливо називали «людішками» [16, с. 19].

Радянські ідеологи усвідомлювали, що для кардинальних особистісних змін індивіда потрібно зламати прояви людського індивідуалізму. У багатьох виступах та публікаціях тодішніх партійних лідерів СРСР головним гальмом формування «нової людини» вважалися консервативні селяни. Саме серед них був поширений сімейний індивідуалізм, світоглядний консерватизм, вперте бажання дотримуватися релігійних обрядів та працювати на своїй землі [58].

Для розробки проєктування «нової людини» радянська влада у 1920-х рр. залучила науковців. У другій половині 1920-х рр. у більшовицьких лідерів виникла ідея «прискореного формування нових людей», «перевиховання», зокрема шляхом проведення промислової індустріалізації країни, колективізації, запровадження першого п'ятирічного плану та реформування освіти.

В цей час почалося творення міфу про країну героїв. Такий міфічний підхід створення напівбогів дозволив режиму пропагувати ударну, «звільнену працю» нових людей (до речі, перший пам'ятник так званій «звільненій праці» був закладений 1 травня 1920 р. на суботнику за участю більшовицького вождя В. Леніна [53, с.105]).

Статус робітника вважався почесним., він вважався основою стабільності радянської системи та рушієм будівництва комунізму [74]. «Нова людина» повинна була стати взірцем для інших, які мали їй слідувати.

Їх сприймали через призму мілітаризації та подвигу *«героями трудового фронту»* або *«народними героями праці»* [73]. Зважаючи на звершення героїв режим переглядав норми виробітку, пропагуючи, що всі можуть стати героями. Так результати праці стаханівців та ударників ставали нормою. Робітників марально та психологічно гнали *«битися та штурмувати плани»*[65]. Так зародився рух ударників, ізотовський та стаханівський рух, рух за висунення зустрічних планів.

1923 року радянські ідеологи створили *«партійний алгоритм виховання активістів»* [94]. За ним взірцем нової людини мали стати комуністи. Так, 1924 р. Й. Сталін виголосив промову на смерть В. Леніна, у якій прозвучали нові акценти: лише комуністи є людьми особливого ґатунку, що створені з особливого матеріалу [81, с. 47].

II Всесоюзний психоневрологічний з'їзд (1924 р.) підняв важливе на той час питання дослідження структури особистості та можливостей її цільової трансформації. Головні основи порівняльної психології нбули виголошені В. Вагнером, який запропонував розглядати людську психологію *«з погляду розвитку тварин для встановлення певних закономірностей психологічного розвитку»* [31, с. 27].

Наступним етапом формування інструментаію створення нової людини стала I Всесоюзна психотехнічна конференція (психотехніка – наука про виробничу поведінку людини), що відбулася 1927 р. Саме після неї пройшла хвиля створення психотехнічних лабораторій, які формувалися як підрозділи Наркомздоров'я, Наркомпраці, Наркомшляхів, ВРНГ, РСІ в усіх республіках. Розвиток психотехніки мав посприяти створенню *«нового типу робітника з новою психологією»* та *«низькою зношуваністю»*. Новий *«Людський матеріал»* мав мати істотні відмінності від західного аналогу *«розумовою та фізично напруженою роботою пролетаріату, що не пройшов оксфордів і кембріджів»* [16, с. 24].

Важливим підсумком пошуків шляхів створення «нової людини» був I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.), який

отримав неофіційну назву *«з'їзд соціалістичної реконструкції людини»*. На даному зібранні було проголошено, що нова соціалістична спільнота потребує нових людей; оскільки створення цих людей зі старого людського матеріалу було неможливим; соціалістичне перетворення людини ставало надважливим завданням усіх науковців, що в тій чи іншій мірі дотичні до соціалізації та психології людини. У рішенні з'їзду та його секцій щодо проблем вивчення людської поведінки акцентувалося, що *«викорінювання капіталізму, соціалістична організація сільського господарства, швидке зростання індустріалізації країни вимагають переробити кадри учасників соціалістичного будівництва»* [75, с.97].

Як доречно зауважує дослідник Г. Почепцов, при формуванні концепції нових людей за основу брали міфологічну організацію суспільства, вважаючи, що міфологеми мають сприйматися як аксіома, яку не потрібно перевіряти на істинність [37, с.65]. З даною метою ідеологи були згодні змінити звичні звучання людських імен. Так з'явилися смішні для нас. Але чарівні для комуністичного вуха імена: Тракторина, Бебеліна, Даздраперма, Октябрина, Жовтина, Ленініна, Кім, Вілор, Мелор, Ільч, Маркс, Рем, Текстиль, владлен та інші.

Поява та розвиток системи світоглядного виховання відбувалося на тлі формування моделі суспільної поведінки, уособленням якої став член більшовицької партії. Комуністам свідомо втлумачували, що вони є громадянами вищого ґатунку, їм дозволялося більше, ніж безпартійним, вважалося, що лише вони можуть бути ефективними управлінцями. Проте, від них вимагалось вірно служити вождю і вождикам, кожне розпорядження яких мало сприйматися як наказ, що робить лише користь для побудови комунізму, тобто є високоморальним. Варто відмітити, що значна кількість комуністів досягали поставлених вимог. Саме вони надихали сучасників власним взірцем безкорисливого та самовідданого служіння.

Проте, поява «особливих правил» для комуністів та виділення їх в особливу спільноту стала основою для формування такої собі корпоративної

моралі і спонукала виникнення уявлень про особливу місію партії та її членів. Власне, таку особливу мораль мали контролювати та, за потреби, оберігати контрольні комісії. Саме з ініціативи Центральної контрольної комісії у 1924 р. розпочалася широка дискусія з питань партійної етики, що потім поширилася на комісії та партійні осередки середніх та низинних ланок.

Як наслідок, восени 1924 р. на II Пленумі ЦКК РКП(б) було прийнято етичний кодекс членів партії [44, с.378]. Даний кодекс став ідеальним міфічним образом ідеальної людини – комуніста. Вважалося що всі члени компартії мали йому слідувати. Тепер поведінка комуніста стала основою нової моралі та взірцем поведінки радянських людей.

Сформувати нову людину за взірцем розробленого кодексу та прикладів поведінки комуністів мали нова пролетарська освіта, прогресивна робота на підприємствах, різноманітні агітаційно-пропагандистські заходи на роботі та в межах вільного часу (тижневики пролетарської солідарності, комуністичні суботники, газетних викликів) тощо. Апогеєм формування комуністичного світогляду мала стати зреформована вища школа, яка повинна була створити нову пролетарську інтелігенцію [26, с. 128].

Радикальними світоглядні зміни мали стати в селі. Саме тут було спрямоване основне вістря атеїстичної пропаганди та нав'язування колективістського мислення. Як інструмент їх запровадження була використана кампанія лікнепу. Саме вона мала забезпечити реформування світогляду: селяни отримували освіту густо замішаною комуністичним світоглядом [76, с. 112-113].

Більшовики вважали освіту знаряддям комуністичного виховання дітей. При цьому вони наголошували, що заклади середньої та вищої освіти на початку 1920-тих рр. були не готові виконувати такі стратегічні завдання. У них були поширені дореволюційні підручники й методики, а головне – учительство, сформоване в умовах неависного царського режиму, та розбещене різноманітністю світоглядних орієнтацій часів громадянської

війни. Впровадження НЕПу, релігійний світогляд теж не сприяли реалізації масштабних планів більшовиків формування нової людини.

Агітацію та пропаганду мали організовувати спеціально створені інституції: агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (Агітпроп ЦК КП(б)У), Головополітосвіта, Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) [77, с. 233].

Пропагандистська активність стала підґрунтям для формування та сприйняття тоталітаритаризму в радянському соціумі. Завдяки маніпуляціям підконтрольним владі засобам масової інформації партія маніпулювала громадською думкою. Саме комуністична монополія на ЗМІ перетворила пропаганду на потужний інструмент загальнодержавної політики, яка ставила за мету закріплення комуністичної ідеології як основи загальносуспільного світогляду.

Новітня система морально-політичного виховання СРСР та УСРР, що перебувала у її складі, була універсальною: вона мала спільну виховну мету для дорослого і дитячого населення. Так вона прагнула захопити контроль над світоглядом, цінностями, думками і почуттями громадян. Дана радянська політика, на думку політичного режиму, відповідала потребам суспільно-політичного розвитку, результатом якого була побудова комунізма.

Відмітимо характерні риси більшовицького ідеалу: абсолютна вірність комуністичному вченню марксизму-ленінізму (такий собі варіант квазірелігії); люте несприйняття інших ідеологій та систем світогляду, особливо релігійних, і активна боротьба з ними; переслідування осіб, які визнані або підозрюються у ворожості до режиму, не лише ідеологічно, але й через ув'язнення та фізичні знищення; долучення до акцій лояльності усіх громадян СРСР, в першу чергу молоді; виконавська дисципліна, в основі якої була покладена ідея про компартію як авангард міжнародної класової боротьби пролетаріату за всесвітню революцію; новосформований радянський патріотизм, який поступово зрісся із російським

великодержавним імперським шовінізмом; посилений контроль над родиною, яку називали «клітиною суспільства» та статевою мораллю.

Як наголошує Наталія Шліхта – це були: *«політична лояльність (до партії та персонально до її лідера), прийняття марксистсько-ленінської ідеології, атеїзм; колективізм, як усвідомлення нерозривності індивідуального «я» і радянського «ми»; прийняття комуністичного проекту соціальної реформи, визнання значущості суспільно-корисної праці; радянський патріотизм, що заперечує «буржуазний націоналізм» і передбачає ненависть до ворогів, які оточують соціалістичну Батьківщину й посягають на «здобутки соціалістичного будівництва»; інтернаціоналізм культури з визнанням провідної її російської (тому що пролетарської та модерної) складової»* [95, с.10].

Але вона також наголошувала, що окрім тих маркерів «радянськості», про які відкрито говорили, були й ті, про які не говорили. Так у своєму посібнику під назвою «Як працювати з радянським минулим на уроках історії» Наталія Шліхта пише: *«Нова людина» не мала бути людиною, яка мислить критично: нав'язуване «єдиномислення» не залишало простору для запитань, сумнівів, альтернативних бачень. Радянський громадянин не мав активно обстоювати свої права і свободи, навіть ті, які прописані в радянській Конституції (редакції 1936, 1954, 1977 років). Єдиними дозволеними способами висловлювання власного невдоволення було написання «листів у владу» й участь у насправді суто ритуальних безальтернативних виборах до радянських органів влади»* [95, с.10].

Радянська влада для формування «правильного радянського суб'єкта» використовувала різні засоби для його розвитку та формування. Найчастіше це були «профілактичні негативні засоби» у вигляді репресій, судів, розкриттів. Вони були спрямовані на знищення «ворогів соціалізму та комунізму». Завдяки таким заходам влада робила «очищення» населення від «ворожих верств» в ім'я соціалістичного будівництва. «Ліквідацію» класових ворогів влада пояснювала, як знищення перешкод до світлого

комуністичного майбутнього [95, с.11].

Але були і «позитивні засоби», так влада прищеплювала любов до колективу та колективного дозвілля, яку вона спрямовувала на розвиток відповідних цінностей, які властиві «радянській людині». Дозвілля спрямовувалося на саморозвиток та самоосвіту. «Радянська людина» не повинна «розтринькувати» свій вільний час. Визначні події проводилися в колективі, місцем проведення були клуби, шкільні та заводські їдальні, спортивні зали. Організовувалися колективні заходи такі як: турпоходи, відпочинок на колективній дачі, базі відпочинку підприємства, спортивні змагання. Проводилась суспільно-корисна діяльність: суботники, «недільники», «поїздки на картоплю». Всі ці «позитивні засоби» формували «радянську людину», регулювали її вільний час, виховували її задля соціалізації в радянському суспільстві [95, с.56].

В 1970-і поняття «радянська людина» набуває іншого забарвлення. Філософ та соціолог А.Зинов'єв в низці публіцистичних робіт розробляє його як антитезу до офіційного тлумачення. Серед основних характеристик «радянської людини» Зинов'єв називає патерналізм, патріотизм, ідеологічну ангажованість, нетерпимість тощо [72].

В середині 1980-х термін входить у широкий вжиток. Саме в цей час вчені починають досліджувати цей феномен, поширюються дослідження, які аналізували окремі аспекти виникнення та розвитку «радянської людини». З філософської точки зору розглянути «формування нової «комуністичної» моралі в процесі трансформації людини та суспільства» досліджували В. Блюмкін та М. Журавков [10, с. 15]. Потреби «нової людини» намагалися з'ясувати М. Іванчук та С. Спасибенко [79, с. 15]. Вони наголошували, що потреби не тільки об'єктивно обумовлені, а й сама особистість як носій потреб виступає суб'єктом їх формування. Потребами «нової людини» були потреби комуністичного класу, які вона ставила перед собою, як головні. Свої потреби вона повинна була ставити на потом. Але головною потребою «нової людини» була воля, завдяки якій вона будувала своє радянське

майбутнє [32, с. 15].

Вираз «радянська людина» широко використовувався в СРСР, особливо в офіційній пресі. В якій підкреслювалися позитивні якості, властиві громадянам СРСР. А словосполучення «Homo Sovieticus» застосовували неофіційно, у приватних розмовах. Завдяки йому підкреслювали негативні риси радянських людей, які виникли через радянську владу [37, с. 15].

А в останні роки існування СРСР значна частина її громадян вже скептично відносилися до державного устрою та ідеології влади. І тому люди поняття «радянський» почали називати – «совок», а згодом «Homo Sovieticus», цей термін прийшов із Заходу. Вперше термін «Homo Sovieticus» у 1975 р. вжив іспанський вчений Фернандо де Камбре у своїй книзі «Іванів та Сонь». Це була спроба описати життя радянських громадян середини 1970-х рр.

Під час дослідження виникнення «радянської людини» вчені почали висувати теорії. Розглянемо декілька з них.

Так теорія тоталітаризму розглядає «радянську людину» як продукт і жертву комуністичного режиму. Прихильники цієї теорії вважають, що партія завдяки масовій пропаганди та терору у 1920–1930-х рр. побудувала нове суспільство та знищила невдоволені верстви українського суспільства. До них потрапили заможне селянство, підприємці, інтелігенція, духовенство. «Радянська людина» стала жити в стерилізованому ідеологічному світі, який був заповнений радянськими міфами про світле майбутнє. Вона була обмежена в інформації засвоювала комуністичні лозунги поступово перетворювалася на «Homo Sovieticus» [37, с. 15].

Теорія масової культури розглядає «радянську людину» як споживача шаблонних образів, які поширювала держава. Вона мала пояснити особливості виникнення радянських цінностей та поширення їх у радянському суспільстві. Описує масові та ефективні механізми будування «радянських людей» через культуру. Теорія масової культури пояснює

риторику радянської влади та дозволяє з'ясувати феномен суперечностей між ідеологічною кризою режиму СРСР у добу застою протягом 1970–1980-х рр. та неймовірною живучістю радянських цінностей впродовж десятиліть після розпаду СРСР.

Теорія авторитарної особистості розглядає «виховання» у душі комунізму народних мас. Досліджуючи «радянську людину» було встановлено, що у радянському суспільстві сформувалося кілька типів особистостей. Отже, частина з них асоціювала себе із владою та ставала її прихильниками, розвиваючи в собі зневагу до тих хто був проти влади («вороги народу» у 1920-50-х рр., «народи-зрадники» у 1940-50-ті рр, «спекулянти» у 1920-тих, 1950-180-тих рр. тощо). Їхня прихильність до політичного режиму пояснювалася тим, що вони не свідомо шукали «господаря», приймаючи при цьому постулати комуністичної ідеології та ставали її опорою. Найвищою цінністю стала переконаність у мудрості та надприродних здібностях правлячої еліти. Частина громадян обрала пристосувантський варіант співжиття у суспільстві шлях - конформістський. Для них найбільшою цінністю була відсутність конфліктів з режимом. Вони намагалися не виділятися із людської маси, прагнули не привертати увагу до себе. Це називалося «не висовуватися», «жити як усі». Цим людям комуністична ідеологія була байдужа. Але приймали її як певний ритуал, який треба обов'язково виконувати. Найчастіше в цю групу входили дисиденти. Але вони обирали не втечу від свободи, а боротьби за неї.

Отже, комплекс інструментів і чинників, які проводила влада для соціалізації людини та формування «радянської людини» було багато. Заходи, які проводилися були жорсткими. Якогось певного уявлення про те, як саме має виглядати ця «нова людина», серед більшовиків не існувало. Але загалом сучасникам було зрозуміло, що це людина колективіст, яка ставить загальне вище за приватне, що вона фізично та інтелектуально гармонійно розвинена і прагне стати ідейним комуністом.

1.2. Основні характеристики «радянської людини» в дослідженнях вітчизняних та закордонних науковців

Феномену «радянська людина» в останні роки приділяють багато уваги науковці як західні, так і вітчизняні. Серед них є не тільки історики, а й філософи, соціологи, політологи.

Розглянемо декілька з них. Спробуємо завдяки їх працям проаналізувати етапи становлення, розвитку та формування «радянської людини».

Перш за все з'ясуємо основні характеристики «радянської людини», як особистості.

Науковиці Д. Вотінцева (1954 р.) та Ф. Байкіна (1955 р.) у своїх дослідженнях наголошували *«про успішне засвоєння радянськими громадянами соціалістичних цінностей, до яких відносили колективізм, високу ідейність, любов до праці, впевненість у майбутньому»* [21, с. 16; 5, с. 23].

Дослідниця Л. Буєва (1965 р.) визначала за *«соціалістичною особистістю» «високий рівень політичної свідомості, розуміння громадянського обов'язку, патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм»* [13, с.25].

Одним з головних експертів з проблем формування «радянської людини» у 1970-х – першої половини 1980-х рр. був доктор філософських наук, заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС Г. Смирнов. Вчений зазначав: *«Соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом»* [76, с. 223].

Один із радянських ідеологів антирелігійної пропаганди А. Колодний писав, що *«соціалістичній особистості притаманний оптимізм як результат служіння вищій меті у вигляді комунізму»* [42, с. 80].

В. Каїрян намагався описати у своїх роботах «нову людину». Він сам вважав себе такою людиною, тому писав: *«Ми, нинішні люди колишнього СРСР, хоч би які протиріччя нас роздирали, вирішуємо завдання оновлення суспільства. Займаємося впритул розвитком демократії, проблемами спадкоємності духовної культури, а це, у свою чергу, набуває особливої актуальності, оскільки наступність є однією з складових нашого майбутнього»* [38, с. 80].

До характерних рис «радянської людини», як «творця комунізму» С. Вишневський додавав: *«Глибоке засвоєння законів комуністичної ідеології, домінування суспільних інтересів над приватними, патріотизм і загальносоюзну національну гордість, високу мораль, дисциплінованість»* [19, с. 61].

Письменник О. Зинов'єв намагався осмислити феномен «радянської людини». Він категорично заперечував думку, що «радянська людина» є жертва пропаганди тоталітарної системи. На його думку, основними рисами «homo sovieticus» були: колективний характер та підтримка державної політики [30, с. 61].

Письменник М. Геллер виділяв важливі риси радянської людини пізньорадянської доби. До них він зараховував інфантилізм, віру в диво, безумовне визнання авторитету влади, головний сенс існування у вигляді праці [22, с. 61].

На думку Б. Кравченка: *«Процес конструювання «радянських людей» – по суті, русифікація – мав виразні соціальні обриси. Зростання суспільного статусу було неможливе без засвоєння російської мови, а у більш тривалій перспективі – культурних елементів та ідентичності»*. Він перший зазначив, що русифікація пригнічувала український народ і тому саме на українських землях формування «радянської людини» проходила важче ніж наприклад на російських землях [46, с. 240].

Як вже зазначалось вище, вираз «радянська людина» широко використовувався в СРСР в офіційній пресі для підкреслення позитивних

якостей, властивих громадянам СРСР і що виникли, як мало бути видно з назви, завдяки радянській владі.

У ряді робіт Ю. Левада описував негативні особисті якості, властиві радянській людині і, підбиваючи підсумок багаторічним дослідженням, висловив упевненість, що радянська людина як тип особистості нікуди не зникла з розпадом СРСР, а продовжує існувати в сучасній Росії та відтворюватися в нових поколіннях.

Більше того, на думку вченого, до таких негативних рис, як соціальне лицемірство, патерналізм, підозрілість та ізоляціонізм додалися цинізм та підвищення рівня агресії.

Він також наголошував: *«Це людина, сформована державними інститутами, людина дуже залежить від держави, яка легітимує себе обіцянками патерналістської турботи про народ («гарантіями» соціалізму, що надають впевненість у майбутньому і загальний соціальний оптимізм), свідомістю своєї «історичної» місії, а по суті – ідеологією імперської переваги, військової могутності, боротьби з ворожим оточенням, ізоляціонізмом. Це людина, яка відчуває постійний тиск держави, але навчилася уживатися з нею, що неминуче породжує двоєдумність, лицемірство, цинізм, різноманіття здібностей опортунізму, підігравання влади»*. На жаль з часом його думка підтверджується. Багато радянських людей так і навчилися жити по-іншому. Їх поведінка не змінилася, а так і залишилася радянською.

Формування специфічної радянської особистості виражалася в залежності «людина – людський світ», а ставлення людини до радянського соціокультурного простору зі свого боку визначалась моделлю створеного самою радянською людиною та владою.

Основні властивості людини змінювалися на макросоціальному загальному та особистому рівнях. Багатогранність життя радянської людини сягала глибини культури та людського буття. Культурне різноманіття радянської епохи становило цінність і сенс соціального творення. За словами

М. Вебера, *«емпірична реальність є для нас культурною тому, що ми співвідносимо її з ціннісними ідеями (і тією мірою, як ми це робимо); культура охоплює ті й ті компоненти дійсності, які з віднесення до цінності стають значимими нам».*

Радикальні зміни в житті радянського суспільства призвели до втрати колишніх ідентифікацій, спонукали до відновлення в нових формах цілісного образу світу, пошуку макросоціальної солідарності, сенс якої висловлювали ціннісно-ідентифікаційні концепти «нової людини» – «порядок», «справедливість», «рівність», «безпека», «стабільність», «свобода». Добровільно прийняті соціальні статуси «революціонера», «простого робітника», «цілком відданого ідеям Радянської влади», «чесного селянина-трудівника, який прагнув до соціалізму», «жінки-працівниці, матері майбутніх будівельників нового світу» свідчили про позитивну ідентифікацію з цінностями та моделями поведінки нового соціально-культурного типу особистості – радянської людини.

Образ радянської людини – «будівельника соціалізму» вимагало емоційного маркування. Треба було зробити її фактом індивідуальної та масової свідомості радянської доби, надати їй динамізму, піднесеного настрою комуністичного оптимізму і пов'язати цей настрій із соціальними та культурними завданнями.

Як зазначає Ш. Фіцпатрік, «героїчна епоха вимагала героїчних особистостей та подвигів і прославилася ними.

Згідно з ніцшеанським формулюванням М. Горького, радянська людина стала Людиною з великої літери (у Ніцше це «надлюдина»). Вільний від тягаря рабської свідомості, вихованого експлуатацією та позбавленнями у минулому, сучасний герой був «великим, зухвалим, сильним».

Феномен героїзму радянської людини включав у себе самовиховання, самопожертву, самодисципліну як вираження моральної свободи людини і панування над самим собою, боротьбу з усім чужим радянському способу життя.

Саме така риса неминуче мала виробитись у радянської людини з метою цивілізаційного виживання колективної над етнічної спільності радянських людей в умовах внутрішніх етнонаціональних та соціально-політичних конфліктів, апокаліпсису Великої Вітчизняної війни, ідеологічного тиску Заходу в епоху «холодної війни». А завдяки радянським механізмам розвитку та становлення освіти та виховання молоді радянська влада змогла створити «радянську людину». Така людина повинна була і надалі продовжувати наслідувати постулатам комуністичного вчення та продовжувати будувати соціалізм.

1.3. Освіта і виховання як механізми конструювання «радянської людини»

Багато дослідників вважає, що комуністична ідеологія сприяла формуванню особливого нового світоглядного типу людини – радянської людини. Радянська система бачила у людині не ціль, а засіб досягнення «світлого майбутнього», активного учасника будівництва соціалізму та, згодом, комунізму [33].

У виступі В. Леніна на III з'їзді молодіжних Рад у 1920 році було зазначено, що «навчання і виховання підростаючого покоління має відбуватися як безпосередня участь у виробничій, суспільно-політичній діяльності разом із дорослими. Лишень у такому випадку дитина мала можливість набути необхідний досвід для будівництва нового світу, для боротьби за нього, а також сформувати комуністичні переконання, захопитися ідеями марксизму-ленінізму і розвинути у собі потребу жертвувати заради цієї боротьби усім індивідуальним, у тому числі й власним життям» [59, с. 191].

Ідеї Леніна поділяли та розглядали науковці того часу, а також приділяли велику увагу до вивчення розвитку в людині індивідуальних і соціальних потенціалів [54, с. 219-349].

Так наприклад, А. Луначарський у 1928 році, у його статті «Виховання нової людини» з'являється твердження, що соціалізм – це царство не індивідуальностей, а людини колективної, здатної відати перевагу спільним інтересам як основі солідарності у суспільстві [55, с. 281].

На думку Н. Крупської, колектив здатний гармонізувати індивідуальне і соціальне в особистості. В її статтях та в педагогічних журналах наголошувалося прагнення поєднувати розумне та індивідуальне в соціальному вихованні особистості [49, с. 189]. Н. Крупська намагалася «урівноважити офіційний соціоцентризм гуманним ставленням до дитини». Але слід відмітити, що Н. Крупської ставилася до політизації виховання дитини обережно. Вона наголошувала враховувати вікові особливості дітей. Натомість влада вважала політичне виховання все ж таки зробити метою діяльності комсомольських та піонерських організацій. А пріоритетним завданням стало вивчення ленінізму, що було розроблено комуністичною партією після смерті В. Леніна [59, с. 191].

Згодом Н.Крупська прийняла наміри комуністичної влади по відношенню до виховання молоді. Та визнала, що першими і головними завданнями школи є: «навчити дитину жити спільно з іншими, що дозволяє їй усвідомлювати себе, розуміти свої обов'язки по відношенню до цієї спільноти і пристосовуватися до життя в єдності з іншими» [49, с. 96].

Боротьба за марксистські позиції у всіх сферах суспільного життя, у тому числі й філософії та педагогіці, набирає обертів після XIV з'їзду ВКП(б) у 1925 році, де було утверджено курс на будівництво соціалізму [59, с. 191].

Саме в ці роки укріплюються та трансформуються основні принципи зв'язку навчання і виховання із життям та комунізмом.

У результаті Нової економічної політики (НЕПу) з'явилися нові соціальні прошарки, а отже, суспільство стало не лише полікультурним, а й поліідеологічним. «Соціальне виховання» стало головним завданням в єдиному колективістському і політичному русі та стало предметом наукових пошуків під керівництвом Державної ученої ради [59, с. 191].

З 1926 року партія розробляє програми та пропозиції щодо суспільно-політичного виховання, як головного напрямку соціалістичного будівництва. Про це свідчать численні документи ВКП (б), РНК УРСР та органів освіти [59, с. 192].

Так кожна радянська людина повинна була визначитися із власними політичними симпатіями та антипатіями, а головне прийняти ідеї, цінності, цілі комуністичної партії.

Політичне виховання серед молоді розглядається як необхідна умова соціалістичного будівництва. Перед вчителями ставали вимоги, які повинні були спрямовувати дитину у русло комуністичного виховання» [59, с. 193].

Такі пропозиції для вчителів розглядалися в резолюції V Всесоюзної конференції ВЛКСМ, 31 березня 1927 року. В резолюції пропонувалися задачі розвитку піонерського руху [83, с. 78-90].

Отже, на школу була покладена місія побудови комунізму [15, с. 181]. Треба було належним чином підготувати та виховати вчительський склад, який потім зможе завзято працювати та реалізувати всі партійні завдання [63, с. 48].

Тож вчителі були змушені вербувати дітей у піонерську організацію. Це було одне із завдань партії та розглядалося у Постанові VIII з'їзду ВЛКСМ у 1928 р. [59, с. 192]. Так, влада встановлювала взаємовідносини дітей із політикою та ідеологією комуністичної влади [59, с. 192].

У перші роки радянської влади піонери допомагали безпритульним та боролися з безграмотністю селян, облаштовували бібліотеки, утворювали гуртки, створювали зоологічні куточки, ходили в походи та експедиції, вивчали не лише природу, а й життя селян, збирали інформацію про трудові будні робітників. Влада залучала їх працювати в колгоспах, на полях, охороняти врожай і колгоспне майно. Були піонери, яких зобов'язували писати листи в газети чи до відповідних органів влади про порушення, які помічали навколо. З 1929 році з метою організації загальної середньої освіти в сільській місцевості, піонери допомагали залучати до навчання сільських

дітей, а створювати піонерські загони.

Так перші дитячі комуністичні загони виникли в Україні на початку 20-х років, осередком яких стали комсомольські організації. З 1922 року піонерські групи називали «Юні спартаківці». За II-ю постановою Всеросійської конференції РКСМ, у 19 травня 1922 році, була організована єдина комуністична організація дітей. У липні 1922 році ЦК КСМУ ухвалив статут піонерів України, а у січні 1923 року при ЦК КСМУ було створено Центральне бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДД). А вже у 1924 році їх перейменували в дитячі комуністичні групи юних піонерів імені В. І. Леніна – «Юні ленінці» [90, с. 155–156].

Будівництво соціалізму вимагало безумовного і повного підпорядкування людини встановленим правилам. У партійних та урядових документах, що мають відношення до освіти, з'являється акцент на досягненні «більшовицького порядку і дисципліни» [59, с. 192].

Більшовики під час реформування системи освіти руйнували всі елементи, що відповідали за виховання «моральності» учнів у часи Російської імперії. Велася жорстка боротьба за викорінення з навчальних закладах все, що пов'язане з релігією, в першу чергу заборонялося викладати «Закон Божий».

Більшовики в офіційних документах та в пресі, наголошували, що навчальні заклади повинні виконувати політико-пропагандистські функції. Кожен учитель ставав агентом комуністичної просвіти. Величезний внесок в цьому та у вихованні молоді зіграли засоби викладання шкільної освіти, які стали інструментом для поширення комуністичної ідеології. Основним інструментом в вихованні «нової людини» стали заходи, які були пов'язані з ідеологічним вихованням. Завдяки історичним прикладам, взятих з минулих часів, вчитель міг розвивати в учнях якості, які були потрібні партії.

Отже, вчитель повинен був на уроках з історії виховати корисного члена суспільства – життєрадісного, здорового і працездатного, перейнятого громадськими інстинктами, що володіє організаційними навичками, вміє

розбиратися в поточних подіях – стійкого борця за ідеали робітничого класу, вмілого будівника комуністичного суспільства [87, с. 6].

Однак, питання про те, як саме реалізувати такі завдання партії, залишалися відкритими, породивши безліч дискусій на сторінках педагогічних журналів на початку ХХ ст.

Влада, а особливо та хто займався складенням шкільних програм були абсолютно відірвані від учительської маси та самої школи. більшість педагогів, які намагалися викладати за цими програмами, скаржилися, що вони занадто складні і мають більш академічний характер, ніж освітній. Відсутність матеріалів для викладання, вчитель самостійно повинен був шукати необхідні форми та методи навчання і забезпечувати себе необхідним дидактичним матеріалом. Тому джерельною базою ставали матеріали засідань партії та друковані ЗМІ (в додатку): «Молодой ленинец», «Молодой пролетарий», «Молодий більшовик», «Зірка» тощо.

Таким чином, сповнені ентузіазму вчителя прагнули виховати принципово нових людей, не простих виконавців чужих наказів, а свідомих учасників виробництва, які розуміють інтереси цілого, які розуміють зв'язок між окремими галузями виробництва, їх взаємовідношення.

Висновки до першого розділу

В процесі дослідження розвитку та формуванню «радянської людини» в радянські часи було встановлено, що всі задатки для її утворення почалися з приходом до влади більшовиків. Вони прагнули створити «нову людину» для будівництва соціалізму. Отже, формування «радянської людини» почалося на початку ХХ ст. з появою ідеї створити «нову людину», яка і стала фундаментом для створення «радянської людини». Цей процес був невід'ємною складовою розвитку соціалізму та комунізму, які неможливі без нової людини з новим світоглядом. Радянська ідеологія того часу «радянську людину» називала «новою людиною» або «будівником комунізму». В

партійних документах зазначалися основні ознаки радянської ідентичності. Від «нових людей» очікували, що вони насамперед мають бути відданими цілям партії.

У другій половині 1920-х рр. у комуністичні вожді сирішили прискорено формувати нових людей шляхом перевиховання, зокрема і через трансформацію країни: формовану промислову індустріалізацію, насильницьку колективізацію, втілення п'ятирічних планів та реформування освіти в контексті «культурної революції».

Певним підсумком пошуків шляхів формування «нової людини» став I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.), неофіційно названий «з'їздом соціалістичної реконструкції людини». На ньому було задекларовано, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалось неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням для усіх наукових шкіл і напрямів. У резолюції пленуму, секцій і нарад форуму в питанні вивчення людської поведінки наголошувалося, що «викорінювання капіталізму, соціалістична організація сільського господарства, швидке зростання індустріалізації країни вимагають переробити кадри учасників соціалістичного будівництва».

Формування комплексу морально-політичного виховання проходило разом із формуванням моделі поведінки, взірцем якої був член більшовицької партії. Комуністи мали усвідомити, що вони є кращими громадянами, що їм дозволено більше, ніж іншим. Саме комуністи мали монополію на генерацію світоглядних ідей, перебування при владі. Такий статус забезпечувався пільгами. Проте, їх можна було втратити за умови сумнівів. Тільки вірна служба вождю вважалася взірцевою та високоморальною поведінкою.

В 1970-і поняття «радянська людина» набуває іншого забарвлення. Філософ та соціолог Александр Зінов'єв в низці публіцистичних робіт розробляє його як антитезу до офіційного тлумачення. Серед основних характеристик «радянської людини» Зінов'єв називає патерналізм,

патріотизм, ідеологічну ангажованість, нетерпимість тощо.

Вираз «радянська людина» широко використовувався в СРСР, особливо в офіційній пресі. В якій підкреслювалися позитивні якості, властиві громадянам СРСР. А словосполучення «Homo Sovieticus» застосовували неофіційно, у приватних розмовах. Завдяки йому підкреслювали негативні риси радянських людей, які виникли через радянську владу.

А в останні роки існування СРСР значна частина її громадян вже скептично відносилися до державного устрою та ідеології влади. І тому люди поняття «радянський» почали називати – «совок», а згодом «Homo Sovieticus».

Всі ці події залишили і в розвитку історичної освіти, яка протягом існування радянської влади змінювалася. На початку комуністичного будівництва історія не була окремим курсом. На її розвиток звернули увагу, коли почались змінюватися погляди особистість, яка повинна будувати комуністичне майбутнє. Саме виховання молоді підштовхнула розвивати історію в школі окремим курсом.

РОЗДІЛ II. ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТА ГОЛОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»

2.1. Історична шкільна освіта на початку ХХ ст. та вплив більшовиків на її розвиток

Монополізація більшовиками влади спонукала їх до втілення у життя передбачених Марксом завдань щодо побудови нового суспільства та генерації «нової людини». На думку комуністичних мислителів, соціалізм мав сформувати новий тип людини, досягти вищого рівня еволюції [45, с.136].

З'являється нове поняття такого виду – «надлюдина». Даний термін запровадив до обігу один із лідерів більшовиків Л. Троцький. Дані ідеї формування надлюдини комуністи ґрунтували як на ідеях марксизму, так і природничих наук, зокрема теорії еволюції Ч. Дарвіна (в СРСР дарвінізм був складовою матеріалістичної теорії, яка мала доводити вірність вчення марксизму-ленінізму [62, с.164]).

Перетрубації світогляду спонукали зміни у сфері освіти. Зокрема, історичної. На першому етапі (початок ХХ ст.) в методиці викладання історії в школі відмовилися від концентричного чи лінійного принципу складання та відкинули старий зміст історичної освіти. Історія як навчальний предмет була замінена актуальним на думку більшовиків курсом суспільствознавства. Складовими суспільствознавства були окремі історичні теми, які мали бути живою для розуміння теорії Маркса [14, с.136].

Деякі історичні знання несли переважно загальний характер, іноді як ілюстрація суспільного життя. Учні продовжували самостійно вивчати історичні події. Також школярі писали та виступали з доповідями про життя селян, життя робітників, брали участь в організації маніфестацій та підготовували вистави до революційних свят. Всі ці засоби формували

соціально-активну особистість.

На нашу думку, підвалини для формування нової радянської людини методом вивчення історії були закладені у попередній період на початку ХХ століття так званими ліберальними та марксистськими дидактами.

Методисти прагнули зміцнити зв'язок школи з життям народу, для цього вони пропонували в навчальному процесі використовувати краєзнавчий матеріал, проводити суспільствознавчі екскурсії, походи по рідному краю. Завдяки цьому створювалися краєзнавчі музеї. Влада таким чином показувала турботу про свій народ та збереження історичних пам'яток.

Методика навчання історії того часу була запозичена з німецької методики та мала декілька принципів організації:

- культурний – за якого у відборі історичних фактів надавалася культурній складовій за рахунок зменшення складової політичної;
- біографічний – за якого відбір та презентація подій історії відбувався у вигляді інформаційних блоків про життя та діяльність видатних історичних діячів;
- хронологічно-прогресивний – за якого історичний матеріал у шкільних історичних курсах розміщували послідовно від найдавніших часів до сучасності, з акцентом на становленні суспільно-політичних формацій;
- регресивний (зворотний) – за якого матеріал структурувався та презентувався у зворотному за часом порядку: від сучасної історії, яку діти сприймали та розуміли в результаті особистого досвіду, до віддаленого минулого (у поєднанні з культурним методом вважався оптимальним для учнів молодших класів);
- концентричний – за якого історія вивчається через кілька повторів але на більш складному рівні;
- групувальний (соціологічний) – за якого відбувається групування та навчання історичного матеріалу на основі виділених категорій (сім'я, спільнота, суспільство, держава, релігія тощо).

Такий підхід в методиці викладання історії подобався не всім, деякі з них пропонували свої ідеї. Одним з таких була М.І. Карєєв. Він в 1900 році видала свою працю під назвою «Нотатки про викладання історії в середній школі» [39, с. 13].

М.І. Карєєв зазначав, що на початку ХХ ст. основний виклик шкільної історичної освіти – це існуюча нерозробленість методів навчання історії. Він наголошував, що *«... у викладанні історії відсутня така визначеність та точність як у викладанні математики. Але вивчати історію важче, ніж вивчати математику, тому методика історії значно відстала від методики навчання математики. Викладання історії в нас сильно регламентувалося різними орієнтовними програмами та пояснювальними записками, щоб у результаті не змогло не з'явитися царство методичної рутини»* [39, с. 13]. Методист також підкреслював недоліки наявних підручників історії, які в першу чергу вважалися носіями змісту історичної освіти, та лише в другу помічником організації самостійної роботи учнів із на основі відібраних у підручнику джерел.

Вже на початку ХХ століття з'явилися роботи з методики навчання історії А. Гартвіга, К. Покотила та Я. Кулжинського. Вони пропонували поєднати окремі курси світової та російської історії в один. Я. Кулжинський наголошував: *«у середній школі метою викладання історії має бути не знання минулого народів, а розвиток розуму учнів... Російська історія може бути зрозуміла лише під час порівняння її з історією Європи. Тому вона має бути написана за тим самим планом і в тому ж підручнику, що й загальна»* [29, с. 57].

Активним для вирішення зазначених викликів став період 1913 - 1914 рр. коли у методиці навчання історії в початковій школі відбулася низка значних подій – побачили світ методичні дослідження Є. Звягінцева, В. Уланова, А. Кролюницького, В. Токіна, С. Нікольського, Б. Влахопулова, С. Троїцького та інших педагогів-методистів.

Наприклад, Є. Звягінцев у роботі «Історія в народній школі» пропонує

«...відійти у початковій школі від вивчення курсу, побудованого на наступності вивчення послідовних епох і розподілити матеріал за групами історичних явищ: «історія матеріальної культури, розвиток духовної культури, розвиток форм життя, суду, політичних установ окремо протягом усієї історії людства» [29, с. 57]. Він пропонував презентувати курс історії у початковій школі як систему бесід, кожна з яких мала бути закріплена за окремою групою історичних явищ, які є найбільш доступними для сприйняття дитини. Він пропонував: «...історія культури матеріальної» могла складатися з розмов з історії людського житла, роботи з добування їжі, з історії одягу, обміну предметами тощо. Зміст цих розмов повинен був бути побудований на порівнянні оточуючих щодо дитини явищ і явищ попередніх епох, бути доступним, конкретним і наочним» [29, с. 57]. Учений підтримав ідею скорочення обсягу історичного курсу, бо вважав, що освітнє значення історії полягає не у кількості фактів, а вихованні у дітей інтересу власне до історії [29, с. 57].

Є. Звягінцев вирішив реалізувати свій задум і разом із А. Бернашевським у 1912 р. видав два посібника: «Століття і праця людей» та «Століття і люди». Вони були створені у вигляді низки цікавих оповідань та діалогів історичних осіб про головні явища історичного, суспільного та духовного розвитку людей [29, с. 34]. В посібниках пропонувалося активно використовувати різні типи джерел: текстові документи, фольклор, навіть художні тексти. Сторінки були прикрашені малюнками, на яких зображені були історичні події та історичні постаті. Вони також містили таблиці та схеми.

Але не всі методисти підтримували їх позицію. Так інші акценти мав методичний доробок В. Уланова: «Досвід методики історії в початковій школі» [91, с. 34]. Це був посібник тільки для вчителів. Визначаючи мету навчання історії в початковій школі автор зауважив, що *«учень повинен підготуватися до розуміння сучасності шляхом засвоєння пережитих процесів історичного життя»* [91, с. 34]. Дидакт пропонував звернути увагу

на такі джерела як поезію та фольклор, які дозволить підняти емоційність на уроках історії, наголошував на необхідності звернення до наявного досвіду учнів, трансформуючи курс історії зважаючи на учнівське середовище та місцевий краєзнавчий матеріал, спираючись на місцеву історію [91, с. 34].

Потужно різнився новизною доробок В. Жовтова та В. Токіна: «Досвід методики елементарного курсу російської історії». Автори пропонували активно поширювати *«евристичну форму викладу історичного матеріалу»* [91, с. 34].

Міністерство освіти Росії взяло за увагу розробки методистів та почало розбудову шкільних курсів історії. У 1913 році нам було видано нові програми історії Росії та світу. У навчальному плані гімназії історія викладалася з 1 по 8 клас, на неї сумарно припадало 22 години на тиждень (замість 13). Важливий акцент у нових програмах приділяли на історію культури. Гімназійні програми цього року мали три центри викладання історії. Першим вважався елементарний курс історії Росії (1-2 класи, учні 10-11 років) [20].

Методисти та вчителі історії почали вдосконалювали свої матеріали для подальшого розвитку історичної освіти. Окрім занять у класах почали проводитися екскурсії до історичних пам'яток, музеїв і навіть на заводи та фабрики. Під час уроку використовували фотодокументи та кінофрагменти. Прогресивні вчителі використовували популярні хрестоматії з фрагментами історичних документів, творів літератури та фольклорних джерел. Так почала розвиватися історична освіта в школі, а разом і з нею продовжували розвивати «нову молоду людину», яка повинна стати грамотною та мати освіту, яка змогла і далі продовжувати будувати соціалізм.

На початку 1919 р. було встановлені основні закони радянської системи освіти та принципи виховання. Наголошувалось на загальність та доступність для всіх безкоштовної та обов'язкової шкільної освіти. Із встановленням в Україні радянської влади теж відбуваються значні трансформації в інституціональній структурі та змістовому наповненні

освітнього простору.

Раднаркомом України сплагіатив за російським взірцем декрети про школу, за якими церкву відокремили від держави та школи. Також скасовувалася плата за навчання, усі платні та приватні школи були передані державі, впровадили спільне навчання хлопців та дівчат. Будувалася десятирічна двоступенева школа, а на базі семи класів створювали професійно-технічну школу. Відкрилися нові типи школи, які були, ніби й вищими, але не зовсім: технікуми, які готували фахівців вузького профілю. Інститути продовжували готувати інженерів та фахівців різного профілю. Під дією реформ у 1920 р. закривалися університети, їх перебудовували в інститути народної освіти.

Зміни відбулися і в шкільній реформі. Значних змін зазнала історія, яку як навчальний предмет виключили із програм. Деякі її елементи стали епізодично вивчати в новій дисципліні - суспільствознавстві. Але були запроваджені тематичні курси: історія праці, історія соціалізму, історія культури.

Головне управління соціального виховання і політехнічної освіти дітей проголосило шкільні програми, зокрема з історії, обов'язковими для впровадження у кожній семилітній школі протягом найближчих 4 років. Були заборонені будь-які зміни в визначеному розподілі годин, без санкції цього управління [18, с. 28–29].

Як ми вже зазначали вище, у 1920-х рр. історія, як систематичний курс, у радянських школах впроваджена не була. Головними причинами стали:

- 1) зміна в навчальних планах та методичні нововведення;
- 2) ідеологічні міркування та ставлення комуністичних ідеологів до минулого, як до примітивного становлення людства [56, с. 4];
- 3) політичні події та ставлення інтелігенції до нової влади.

За царських часів історична освіта мала особливе значення. Наприклад, граф С. Уваров наголошував, що головною роллю історії є здійсненні *«істинно руських начал православ'я, самодержавства і*

народності» [41, с. 5]. М. Карамзіна в своїх працях визначив основні риси офіційного російського історичного нарративу. Він наголошував, що історію треба подавати у вигляді черговості правлінь монархів, їх державних діянь та військових перемог. Так у підручниках, які були видані в перші революційні роки зберігся цей нарратив. Якщо розглядати матеріал цих підручників, то можна помітити, що в них дійсно матеріал був поділений за часами правління [89, с. 303-331]. Також в кінці підручника друкувався перелік правління руських князів, царів та імператорів [3, с. 72-73].

Але в подальшому розвитку історія зазнає змін. Підручники позбавляють такого нарратив і пояснюється це тим, що згідно з марксистською ідеологією, уся історія людства до революції була історією пригнічування та експлуатацією одного класу іншим.

Зміни відбулися і в патріотичному вихованні. В перші роки після революції поняття «патріотизм» відносили до буржуазії та вважали, що саме вона впливає на умови пролетарської молоді з ціллю розвинути свою ідеологію та відволікання молоді від активної боротьби робочого класу проти неї. Таке відношення не змінювалося впродовж усіх 1920-х рр.

1923 року в середніх класах учні продовжували вивчати історію з таких тем, як «Село» та «Місто». Історію заміняли комплексні програми. Для допомоги вчителям 1928 року було надрукований посібник К. Введенського і Д. Предтечного під назвою «Робоча книга з історії».

У 1930-х рр. під час формування тоталітарного режиму в СРСР, виховання активної особистості стало на друге місце. Владі були потрібні кваліфіковані спеціалісти та відповідальні, слухняні виконавці, які будуть просувати висунуті згори ідеї. Отже, на перший план висувалися завдання підвищити рівень освіти. Учні повинні були засвоїти основи наук і сформувати марксистсько-ленінський світогляд. Самостійність й активність перестали стояти на першому плані, їх посунули теоретичні знання. У школі знову запровадили класно-урочну систему, підвищили роль вчителя як керівника в навчальному процесі [25, с. 61].

Формування «нової людини» у період сталінізму проходило на дещо інших засадах. Російський професор А. Медушевський, аналізуючи природу конструювання «нової людини» цього періоду, відзначає, що характерною його ознакою був акцент на дисциплінованості та лояльності. Це підтверджується звітами, наказами, постановами, які розробляло партійне керівництво. А. Медушевський наголошував на те, що в цей час поширювалося прагнення встановити тотальний контроль над індивідом [61].

Школа стала одним з основних інструментів конструювання та контролю. Саме так її сприймав Й. Сталін. У липні 1934 р. під час зустрічі з Г. Уеллсом він висловився: *«освіта – це зброя, ефект від якої залежить від того, хто її тримає в своїх руках, кого цією зброєю хочуть вдарити»* [81, с. 24].

1930-ті роки стали для історії роками реанімації. Створені підручники за вимогами «Короткого курсу ВКП(б)» мали жорстку методику викладання та максимальне навантаження пам'яті учнів [27, с.77].

Улітку 1933 р. Наркомос РРФСР публікує нові програми з історії. Підставою стала відірваність суспільствознавчого підходу пізнання історичного матеріалу від комуністичного вчення суспільно-економічних формацій. Програми була створена за лінійним принципом із чергуванням світової історії та історії СРСР [35, с.17].

А після постанови РНК СРСР ЦК ВКП(б) від 15 травня 1934 року «Про викладання цивільної історії в школах СРСР» почався новий етап розвитку методики викладання історії. За нею в школах СРСР, зокрема УСРР, запроваджувалися курси вітчизняної (історії СРСР) та всесвітньої історії. Від учителів історії вимагали викладати обидва курси у хронологічній послідовності, підбирати живі і цікаві методи навчання учнів. Першим учні сприймали короткий курс історії СРСР у 3-4 класах, у 5-7 – вивчали історію стародавнього світу і середніх віків, новітню історію СРСР та світу засвоювали у 8-10 класах. Влітку цього ж року був відновлений курс історії в школі, під час викладання якого вчителя повинні були дотримуватися

принципів історико-хронологічної послідовності та лінійності (від стародавніх часів до сьогодні).

Пропонували такий вид лінійного навчання:

- 3-4 класи – елементарний курс історії СРСР (короткий курс історії);
- 5 клас – історія стародавнього світу (Схід, Греція);
- 6 клас – історія стародавнього світу та середніх віків;
- 7 клас – історія середніх віків і Конституція СРСР (її вивчення вводилося з 1936 р.);
- 8 клас – нова історія, ч. I; історія СРСР до кінця XVIII ст.;
- 9 клас – нова історія, ч. II; історія СРСР XVIII-XIX ст.;
- 10 клас – історія СРСР XX ст.; Новітня історія (вводилася з 1958 р.).

Почали впроваджувати курси вітчизняної і зарубіжної історії. Введено поняття громадянська історія, тобто історії народу.

В цей час фахівці з методики навчання історії почали розробляти нові концепції використання джерел при вивченні історії. До ключових надважливих першоджерел віднесли роботи класиків марксизму-ленінізму. Замість лабораторного методу пропонували впроваджувати метод документації, суть якого полягала у виділенні учнями провідних думок на основі аналізу документа, підборі витягів і цитат для підтвердження певних положень, обґрунтування висновків в руслі марксистсько-ленінської теорії.

Всі ці зміни продовжили своє існування і в 1935-41 рр. Кількість часів з історії збільшилась з 14 годин до 25,5 годин в неділю. Складені нові програми по історії ССРСР, для 4-х - 10-х класів.

За цими програмами розроблені нові підручники та посібники:

- а) по історії ССРСР III - IV кл. - автор Шистопапов А. В;
- б) 8-10 кл. історія ССРСР - автор Понкратов А. М);
- в) підручник стародавніх часів (Мішуліна А. В.);
- г) середньовікова - автор Косминський А. С.

Найбільш популярним у 1937 році став підручник «Короткий курс історії СРСР» під редакцією професора А.Шестакова, для 3-4 класів. Він був

представлений на конкурсі і журю під керівництвом одіозного секретаря ЦК ВКП (б) А. Жданова йому присудили друге місце. Підручник відрізнявся від попередніх видань з історії. В ньому вперше було надруковано кольорові ілюстрації та карти як органічна складова підручника. Назви, імена та поняття відрізнялися від загального тексту, завдяки зміні шрифтів. Параграфи логічно закінчувалися узагальненнями, які мали підвести учнів під розуміння офіційної історії. Але він мав недоліки: конспективний виклад, сухість, лаконічність, переважаність фактичним матеріалом. В ньому були відсутні питання, завдання. Не було схем і таблиць. Все це ускладнювало роботу учнів з ним. Але не зважаючи на всі недоліки підручник А. Шестакова взірцем для інших підручників з історії не лише для старших класів, але і ЗВО.

Програми, які були створені в 1930-х-40-х рр. діяли і в 1950-і рр. Вони склалися із загальної історії (що відображала послідовну марксистську зміну формацій: історія Стародавнього світу, Середньовіччя, Нова історія) та з історії СРСР. Історія СРСР викладалася через два центри. Перший – елементарного курсу в початкових класах, другий – систематичний курс у старших.

У 1940 році почала виходити хвиля підручників нового типу. Прикладом таких підручників є комплекс книг з історії СРСР для 8-10 класів за редакцією С. Панкратової та підручник з історії стародавнього світу для 5-6 класів за редакцією С. Мішуліна.

Наголосимо, що підручники історії 1940-х рр. мали багато недоліків методичного, психологічного, змістового виміру. Скажімо, багато складних історичних понять, якими були густо помережені сторінки підручників, не пояснювалися взагалі. Підручники були такі складні, що вимагали від учнів великих фізичних зусиль для запам'ятовування.

2.2. Методика викладання шкільного курсу «Історії СРСР» під дією ідеології та пропаганди в воєнні та після воєнні роки

На думку сучасних дослідників в СРСР було сформовано неповторну освітньо-ідеологічну систему, яка опиралася на давні російські традиції навчання та виховання, що було проявом спадковості російської цивілізації у сфері освіти та культури; та на нові марксистські проекти, які ґрунтувалися на марксистській ідеології, суворому матеріалізмі та атеїзмі. Все це разом породило жортку радянську модель освіти [64. с. 75].

Радянська освітня сфера поширювала та культивувала нові, а подекуди і старі для російської культури, світоглядні цінності. Вони проявлялися у відповідних системах життєдіяльності: інформативній, комунікативній та ментальній. Таким чином була створена така собі когнітивна інфраструктура, де функціонували чіткі державні механізми виховання людських мас у цілому та окремої особистості зокрема [64. с. 75].

Ю. Колісник дослідивши періодику УРСР хрущовської відлиги та брежнєвського застою, виокремив головні методи впливу влади на людську свідомість:

1. створення «ярликів», які були втіленням відверто негативних характеристики людей та подій, що знелюднювали особу, принижували її гідність («шкідники», «вороги», «агенти», «наймити»);

2. «сяючі узагальнення» про конкретних людей чи організації, що виражалися у поєднанні іменника із прикметником, що мав позитивну конотацію («рідна партія», «Батько-Ленін», «братські народи»);

3. «перенесення» за допомогою прикметників, що збільшували позитив спільноти чи її негатив («ленінський комсомол», «діти Жовтня», «буржуазні націоналісти», «безродні космополіти», «гітлерівські недобитки»);

4. «свої хлопці», що мало показати єдність влади із народом через показ спільних рис, бажань, потреб, планів;

5. «запитання-пастки», що створювалися через деформовану логіку

запитань, що підводили слухача до формування потрібних висновків [37, с. 75-84].

Воєнні часи стали для історичної освіти випробуванням. Масова здача в полон, колаборація, не бажання воювати за радянський режим зробили виклик перед радянською владою: чи правильно проводилася ідеологічна освіта та формування нової радянської людини? Зважаючи на це радянський режим ухвалює ряд важливих для розвитку світогляду та системи освіти рішень: прийом дітей до школи з семирічного віку, запровадження роздільного навчання хлопчиків і дівчаток (ліквідоване як недолік 1954 р.), відкривалися нові типи освітніх установ (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські військові училища), упроваджуються обов'язкові випускні іспити, нагородження золотою і срібною медалями випускників-відмінників тощо. Зважаючи на значну кількість сиріт, держава відкриває нові сиротинці [66]. Такі заходи мали створити привабливий імідж комуністичного режиму, який опинився на межі краху.

Радянська освіта в УРСР у роки Другої світової війни, на думку дослідників умовно поділяється на два етапи. Основний критерій поділу: спрямованість і зміст розвитку навчальних закладів. Так, на першому етапі (1941-1943) запроваджувалися акції для боротьби проти матеріальних труднощів і недоліків. А в другому етапі (1943-1945) більший акцент почав робитися на ідеологію: здійснювалися заходи організаційно-педагогічного зміцнення школи, розробка теорії та методики навчально-виховної роботи, значна увага на дисципліну та порядок серед учнів [66].

Під час війни виникла потреба ідеологічного зміцнення навчальних планів та шкільних програм. Таким нехитрим способом посилювалося ідейно-політичне і патріотичне виховання учнівства. Саме тому у шкільному курсі історії зростала кількість годин на вивчення слов'янсько-німецьких воєн у XIII-XV століттях (як і тоді, так і зараз у російському світогляді слов'янське було синонімічне російському), військових сутичок у пізніші періоди, зокрема, семилітньої війни, війни 1812 р. тощо. Також радикально

було збільшено години на військово-фізичну підготовку учнів, обов'язково вивчалася санітарна справа, засобів захисту від повітряної та хімічної атаки, що згодом вилилося у створенні у навчальних планах спеціальної навчальної дисципліни.

У 1944–1945 рр. з'явилися та набули поширення нові шкільні програми. Вони відрізнялися від попередніх програм, тим що за ними вчитель обирав нескладний матеріал, була знята попереднє навантаження. У методиці вивчення історії у початкових класах рекомендувалося вживати пояснювальне читання на основі книг для класного читання. Сам тут подавалися адаптовані для віку учнів елементарні знання з основних наук, зокрема, історії, географії, природознавства.

Радянські ідеологи системи освіти орієнтувалися на ідеї тейлоризму. За нею існує лише одна ідеальна технологія, спосіб дії тощо. Тому вони вважали, що новонароджена дитина є «чистою дошкою», яка буде тим, ким хоче особа, що виховує. Дотримання таких поглядів пояснює те, що в СРСР використовувалися лише стандартизовані уніфіковані підручники, зміст яких контролювався радянською ідеологічною машиною. В СРСР будь які тексти, які не перевірялися компетентними державними органами, не могли поширюватися не те, що в школах, а й у публічній сфері, вони були поза законом [67, с.56].

Друга світова війна принесла багато змін та потребувала від вчителів при вивчанні історії звертати увагу на патріотичне виховання, яке в цей час стало на перше місце при вихованні молоді. Перед вчителями були поставлені завдання посилити інтернаціональну єдність серед молоді. Наприклад, під час вивчення доби Середньовіччя вчитель акцентував увагу учнів на історичну роль слов'янських народів, їх спільну боротьбу з чужоземними загарбниками, значення їх культурної спадщини. Вчителі на своїх уроках застосовували матеріал з книги під назвою «З героїчного минулого нашої Вітчизни». Це був комплекс дидактичних матеріалів для роботи на уроці: уривків із літописів, поем, історичної прози. Учителі мали

виховувати радянський патріотизм через розповідь про діяльність міфологізований постатей російської та радянської історії: О. Невського, Д. Донського, О. Суворова і М. Кутузова, та про такі ж часто заміфологізовані події. Значну увагу приділяли вивченню ключових подій воєн із військами Швеції та Речі Посполитої на початку XVII ст. На уроках учителі намагалися вселити учням тверду впевненість у перемозі у «Великій Вітчизняній війні» [52].

У програмах і підручниках розширилось коло теоретичних питань, які розглядали героїчну боротьбу російського народу проти іноземних поневолювачів. Як бачимо, основною націотворчою спільнотою радянського народу був саме російський етнос. Учням показували зразки російського військового мистецтва, роль і значення російських полководців. Учителям було рекомендовано виділяти події та явища, які допомагають не лише пізнавати минуле, а і розуміти тодішнє сучасне: Другу світову війну.

Після воєнний період продовжував виховувати в учнях патріотичне виховання. З'являються нові праці. Одним прикладів цього процесу є праця дидактів К. Андрієвської і Е. Бернадського «Методика викладання історії в середній школі», що вийшла друком у 1947 року. Змінюються і типи викладання уроків. У 1949 році після статті Д. Редько «Засвоєння учнями історичних понять» вчителя почали використовувати комбінований урок. В цей період був сформований інститут методів навчання. Знову почав видаватися журнал «Викладання історії в школі». Друкується нова методична література з історії [52].

Для формування радянської людини вадливим інструментом було використання історії поневолених народів. Так, на початку 1950-х років історія УРСР вивчалась як складова курсу історії СРСР. Невеликі вкраплення національної історії з'являлися як окремі незначні епізоди. Проте, українські радянські освітні діячі час від часу ставили питання повернення історії України до переліку шкільних дисциплін. Так, дане питання активно обговорювалося у 1954 році з нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання

України з Росією». У ювілейних тезах ЦК КПРС містився ідеологічний каркас бачення такого курсу. 1955 року колегією Міністерства освіти СРСР було розглянуте питання можливості викладання історії УРСР в школах республіки. Було прийняте рішення про недоцільність запровадження як окремого предмету історії України в рамках середньої школи. Про дану позицію було проінформовано відділ шкіл ЦК КПУ. Окремий курс історії України було дозволено вивчати лише на історичних спеціальностях університетів та інститутів.

Проте деякі представники української освіти, зокрема професор Науково-дослідного інституту педагогіки (НДІП) УРСР М. Лисенко, продовжували акцентувати увагу на необхідності виділення у школі окремого курсу історії УРСР. У квітні 1956 року на розширеному засіданні відділу методики НДІП УРСР М. Лисенко обговорює його із активом учителів Києва [71, с. 8]. Вироблені пропозиції було посилено цитатами класиків марксизму-ленінізму та направлені до в.о. директора НДІП УРСР М. Грищенко та заввідділом шкіл ЦК КПУ К. Колосовій. Як наслідок 18 квітня 1956 року М. Лисенко виступив на колегії Міністерства освіти із виступом «Про викладання історії УРСР в середній школі». Під час обговорення думки присутніх розділились. Частина присутніх схилалася до думки, що достатньо лише розширити години на опрацювання додаткового навчального матеріалу з української історії в курсі історії СРСР. Інша частина підтримала М. Лисенка, наголошуючи, що необхідно запровадити даний курс та створити для нього підручник. Внаслідок обговорення було підготовлене рішення про сприяння підготовці виділення у школах республіки історії УРСР. Спочатку це мала бути частина курсу історії СРСР, а потім, внаслідок підготовки навчального комплексу – окремий курс. Пізніше були обговорені проекти нових навчальних планів із урахуванням історії УРСР.

Рішенням ЦК КПУ завдання зі створення програми, підручників та навчальних посібників з історії УРСР було покладено на Інститут історії

АН УРСР. Дане рішення ґрунтувалося на тому, що це була провідна наукова та ідеологічна установа із дослідження та поширення знань з історії УРСР.

Подальше обговорення питань про виділення окремого курсу історії УРСР відбулося на початку 1959 року. Формато стали подільші засідання відділу НДПІ УРСР та інші зібрання педагогічної спільноти. Більшість вчителів та методистів підтримали дану ідею. Проте були побоювання, що курс історії УРСР може дублювати курс історії СРСР.

М. Лисенку не вдалося відстояти ідею появи окремого курсу історії УРСР. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів України № 12 від 4.01.1960 року «Про деякі зміни у викладанні історії в Українській РСР» проголосила викладання історії УРСР як складової курсу історії СРСР. Передбачалося лише створення нового оригінального підручника з історії УРСР як додатку до підручника історії СРСР.

У 1959 з. здійснюється перехід до загальної освіти. В межах 11-го навчання у школі історія читається:

- 4 кл. - оповідання з історії СРСР;
- 5 кл. - стародавній світ;
- 6 кл. - середні віка;
- 7-11 кл. - історія СРСР новітня історія та новітня історія закордонних країн.

Після Другої світової війни визначення змісту шкільних курсів історії відбувалося через спеціальні постанови ЦК ВКП(б) і РНК. У них прослідковувалися вимоги поліпшити викладання історії, особливо через підвищення ідейного рівня партійності роботи у школі. Головним курсом історії у школі вважався заключний курс історії СРСР, який вивчався у 10 класу. Саме тут вивчалася новітня історія ХХ ст.

Після смерті Сталіна з підручників усунули інформаційні блоки, що були пов'язані з культом особи колишнього радянського лідера. Тоді ж в історію почали повертати імена деяких репресованих діячів.

У другій половині 1950-х років радянська школа отримала нові

адаптовані до віку учнів спрощені підручники. Зокрема, новий підручник з історії для 4-го класу С. Алексеєва та В. Карцева «Історія СРСР. Навчальна книга для 4 класу» (1957 р.) порівняно зі своїм попередником за редакцією А. Шестакова мав новий стиль викладу матеріалу, скорочення обсягу тексту з 11,26 до 8,79 умовних друкованих аркушів, зросла кількість ілюстрацій, зокрема історичних карт [2, с. 169].

Скорочення зазнали підручники з історії стародавнього світу та середньовіччя. Кардинально зменшився обсяг тексту та навантаження номенклатурними одиницями навчальних книг для старших класів. Скажімо, підручник Л. Бущика «Історія СРСР для 8 класу», що вийшов у світ 1958 р. мав втричі меншу кількість за обсягом дат та імен від свого попередника за редакцією А. Панкратової.

Підручники скорочували, переважно, шляхом переструктурування текстового матеріалу та вилучення з нього сталінських цитат. Спрощення змісту також вплинула на значне скорочення кількості сторінок навчальних посібників. Зокрема, в курсі історії СРСР було усунуто все, що пов'язувалося з історією народів СРСР, оскільки дані теми мали висвітлюватися на сторінках підручників республіканськ. Фактично, курс історії СРСР перетворився на класичну російську історію із нашаруванням радянської комуністичної ідеології.

У період десталінізації та певної лібералізації радянського соціуму історики змогли розробити підручник для викладання новітньої історії зарубіжних країн. Перше його видання відбулося 1958 р.

Не змінюється ідеологічне підґрунтя формування радянської людини. Так, викладання історії повинно було втовкмачувати школярам *«діалектико-матеріалістичне розуміння історичного процесу, допомогти їм зрозуміти закономірності розвитку життя суспільства, підготувати їх до свідомої дії в будівництві комунізму»* [36, с. 65].

Задля успішного викладання історії та вихованні особистості впроваджувалася ідеологічна програма для вчителів. Ідеологічна обробка

творців нових людей відбувалася в партійних комітетах. В рамках шкільних гуртків та у закладах позашкільної партійної просвіти, учителі повинні були самостійно вивчати рекомендовану партійними ідеологами літературу. Вчителі проводили агітації, приймали участь на виборах, проводили лекції з патріотичного виховання для учнів. Ідеологічна підготовка вчителів проводилася для того, щоби привіти в них *«почуття радянського патріотизму, непримиренності до буржуазної ідеології та релігійних забобонів»* [34, с. 171]. Для підвищення ідеологічного рівня вчителів організовували партійні просвіти.

Н. Шліхта вивчаючи історію радянського суспільства, звернув увагу на те, що на уроках історії учням нав'язували культ особи, переконання актуальності класової боротьби та загрози СРСР від ворожого оточення. На уроках не згадували про репресії, голод і жертв колективізації [95, с. 53-54]. Н. Красножон, вивчаючи програми з історії, зробила висновок, що вони виховували в учнях пролетарський інтернаціоналізм та повагу до російського народу [47, с. 63].

Партія ставила перед вчителями завдання, які вони повинні були реалізовувати під час викладання історії: виховувати патріотизм, повагу до героїв та діячів того часу, радянський менталітет. Наприклад, при вивченні теми «Боротьба новгородців з німцями та шведами», вчитель повинен був акцентувати увагу на патріотизмі великого російського народу [34, с. 172].

На уроках в старших класах учні вивчали «Конституцію СРСР та УРСР», а вчитель повинен був виховати в них певну позицію, переконати їх стабільності державного ладу. Радянські ідеологи наголошували, що важливими для даного курсу були такі теми: розвиток Конституції СРСР, структура населення СРСР (класова та політична), власність (державна, колгоспно-кооперативна, кооперативна), структура органів державної влади СРСР (вищих та нижчих ланок) [34, с. 172].

Вчитель продовжував ідеологічну пропаганду за допомогою наочного матеріалу. Також вони постійно залучали учнів до активного життя школи.

Наприклад, для проведення масових заходів вчитель міг разом з учнями готувати свято. Наприклад, учні могли святкувати день народження Й. В. Сталіна та В. І. Леніна.

На уроці вчитель для закріплення матеріалу або під час його вивчення, пропонував учням переглянути кінофільм про героїчне життя радянського народу. Також учні могли проводити літературні вечора, де читали про життя робочого класу.

В СРСР та, зокрема, УРСР пропагувався «Тимурівський рух». Даний феномен був пов'язаний із твором класика радянської дитячої літератури Аркадієм Гайдаром «Тимур та його команда». Тимурівський рух мав формати спільнот піонерів, які мали допомагати сім'ям ветеранів війни, збирати лікарські трави, металобрухт, гроші для війська, чергувати у шпиталях, долучатися до збирання врожаю. Імена піонерів Л. Голікова, М. Казея, В. Котика, З. Портнової були відмі всім: про них постійно торочили на піонерських зборах та різноманітних шкільних та позашкільних акціях. Вони були вищим рівнем когорти піонерства, що були нагороджені званням Героя Радянського Союзу. За ними ішли тисячі піонерів, яких відзначили орденами та медалями.

Таким чином, воєнні та після воєнні роки посилили розвиток історичного навчання, відбулися зміни, оновилися історичні погляди. Почала розвиватися методика викладання історії. Вчені розробили нові підручники, в яких стали використовувати методи розвитку навиків та умінь, розвивати увагу, мислення та пам'ять учнів. З'явилися нові форми викладання історії. Учні продовжують працювати самостійно, використовуючи при цьому збірки карт, ілюстрацій, схем, таблиць, використовувались технічні засоби навчання. видані багатотомні видання з історії СРСР, історії Великої Вітчизняної Війни. Великий внесок в ці зміни внесли такі вчені та методисти як: Валін А. А., Анрині А. П., Дайревіч, Орлов В. А., Родин А. Ф. та інші.

2.3. Шкільні підручники з «Історії СРСР» як засіб впливу на формування радянського менталітету у 60 – 80-х рр. ХХ ст.

Історична освіта завжди займала важливе місце у системі радянської освіти. Саме вона була ідеологічним інструментом формування світогляду радянських громадян, громадянської позиції, патріотизму, радянської свідомості та менталітету особи. У Радянському Союзі даний потенціал історичної освіти активно використовується у громадянському вихованні. Влада використовувала можливості задіяти історичну освіту задля формування радянського менталітету, потрібного радянському керівництву.

Вважалося що, унаочнення пропаганди є одним із найсильніших інструментів ідеологічного впливу на учнів. Наприклад в школах проходили фотовиставки, які відображали життя звичайної (правильної для партії) людини. Стіни шкільних кабінетів були декоровані портретами членів політбюро ЦК ВКП(б) та лозунгами, що були виголошені на з'їздах чи у працях класиків марксизму-ленінізму. Існували спеціальні газетні вітрини, які систематично оновлювалися вирізками газет «Комсомольська правда» та «Піонерська правда». Учителі разом з учнями на уроках історії могли виготовляти стінні газети, де повідомляли про найважливіші, на думку радянських пропагандистів, події в країні і світі, регіоні, населеному пункті, закладі освіти [34, с. 175].

В ідеологічному вихованні учнів потужну роль відігравали підконтрольні державі піонерські та комсомольські організації. Ключовими завданнями активності даних спільнот були такі: політичне та світоглядне виховання молоді, допомога організації освітнього процесу у школі та поза нею. Дана робота здійснювалася взірцем зібрань комуністичної партії. Фактично, дітей і готували як майбутніх комуністів. Піонерська дружина школи займала організацію масових заходів і тематичних зборів, де діти читали та обговорювали відібрану старшими товаришами ідеологічно правильну літературу. Вони також контролювали особисте життя учнів:

успішність, дисципліну, долучення до ігор, походів до кіно, читання тощо [19, с. 48-51].

Ідеологічна робота комсомолу передбачала обговорення рішень його з'їздів, доповідей Й. В. Сталіна, проведення тематичних вечорів, бесід, доповідей комсомольців та конференцій на ідеологічні теми. Піонервожаті та комсорги надавали учням політінформацію [34, с. 52].

Освіта всіх шкіл СРСР у 1960–1980-х рр. ґрунтувалася на одному наборі навчальних програм, підручників, методів навчання і контролю навчальних досягнень учнівства. Відбір даного інструментарію формування радянської людини здійснювали кращі спеціалісти з ідеології СРСР. Заради ефективності навчання книги робили високої якості. Процес навчання був під ретельним контролем когорта інспекторів різних рівнів. Вони перевіряли дотримання програм, акцент на правильній тематиці, забезпечення учнів книгами тощо.

Формування основного комуністичного світогляду у 1962-63 рр. продовжується завдяки оновленому курсу «Суспільствознавство». З 1964 р. знову встановлено 10-ий термін навчання. Видаються нові підручники: стародавнього світу (Коровкіна Ф. П.); історія середніх віків (Агібаловой Є. В., Донського Г. М.). У 1965 р. прийнята постанова «Про зміни порядку викладання історії». Програми 4, 5, 6-го класу залишилися незмінними. У 7 класах вводиться єдиний курс історії СРСР. А у 8-10 класах додатково починає викладатися новітня історія.

Навчальні програми з історії залишалися сталими за винятком останніх тем курсу історії СРСР, що постійно доповнювались переліком нових подій та партійних постанов.

Хоча програми й містили перелік вмінь та навичок, які потрібно було формувати в учнів, у методиці головна увага була приділена роботі з доробком класиків марксизму-ленінізму та лідерів СРСР, матеріалами партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС. Ідеологічні міркування примушували авторів програм, підручників і методичних посібників прикрашати реальні

історичні факти, тим самим нав'язуючи учням однобічні оцінки, що відповідали вузько партійним інтересам. В зв'язку з цим, історія втратила свою привабливість, що призвело до зниження інтересу учнів до предмету.

Вважалося, що вивчення історії – це не стільки розуміння фактів, а швидше активний процес, коли учні повинні вміти працювати з різними джерелами. Навчання історії мало розвивати в школярів уміння самостійного мислення, ставити запитання, роботи з документами, відрізняти упередження, робити обґрунтовані радянською ідеологією висновки. Історія мала стати основою вироблення в учнів особистих якостей. Сюди відносили інтелектуальну чесність, наукову точність і терпимість [12, с. 7].

На думку методистки О. Стрелової, однією з головних цілей історичної освіти є виховання, яке спрямоване на формування цінностей особистості [85, с.66].

Ю. Троїцький доповнює дану думку, відзначаючи, що мета вивчення історії в школі – це формування переконань, знань і вмінь, мислення [88, с.5]. Проте, орієнтація на переконання скомпрометувала себе під час панування тоталітарного режиму. Акцент на знаннях та вміннях приніс певні досягнення радянській освіті, проте, через особливість формування та поширення історичних знань, не може бути головною метою освітнього процесу. Тому важливо зробити акцент на третій меті вивчення історії у школі: формуванні історичного мислення, під яким розуміється певний набір мисленнєвих і поведінкових стратегій.

Думку Ю. Троїцького підтримував А. Головатенко, який основну мету навчання історії бачить у розвитку мислення школярів, проте, методист додає до цього завдання соціалізації особистості, адаптації її до культурного середовища, створеного його спільнотою і всім людством. Важливим при цьому є формування комунікативних вмінь, що корисні у соціальному спілкуванні і громадянській поведінці [23, с.1].

До 1960-х років. Радянська ідеологічна машина не спромоглася випустити жодного збірника документів для самостійної роботи у класі. У

даний час основна увага педагогів була спрямована на проблему вдосконалення уроку та окремих його складових, зокрема, побудови процесу викладання, відбору навчального матеріалу, опитування, використання типових засобів навчання, методикау ефективного запам'ятовування навчального матеріалу учнями, формування у них історичної світодності через розуміння історичних понять. На цьому робили акцент доробки В. Бернадського, І. Гіттіс, А. Стражева, М. Зінов'єва, В. Карцева.

А в 1965 р. в СРСР приймається постанова «Про зміну порядку викладання історії в школах». Згідно нового реформуванн шкільної історичної освіти замість до школи повертався лінійний принцип навчання. Курс історії СРСР вивчався послідовно з 7-го по 10-й клас. Паралельний курс нової та новітньої історії розпочинався у 8-мй класі й закінчувався у 10-му. Запроваджувалося вивчення історії союзної республіки, у якій проживали учні.

У 1960-70 рр. розвиток методики навчання досліджують вчені-методисти А. Вагін, Д. Нікіфоров, Н. Дайрі, П. Гора, автор популярної історії для шостого класу Ф. Коровкін. У цей час проблеми методики охоплювали розробку засобів і прийомів навчання. Задля цього розроблялася низку методичних посібників з розробками уроків та методичними рекомендаціями до них, методичні статті відображали пошук ефективних прийомів навчання школярів. Методисти досліджували питання зростання активності і самостійності учнів у процесі навчання, запровадження до навчального процесу елементів проблемності.

У 1970-х роках підручник вважається інструментом, що допомагає учителю навчати та виховувати учнів на уроці і вдома. До підручників поряд з авторським текстом долучали адаптовані уривки документів, яскраві ілюстрації, схеми, таблиці, довідковий матеріал та певні цікавики. Обов'язковим елементом розділів і параграфів стали запитання і завдання, що мали стати основою осмислення, систематизації та закріплення учнями змісту курсу. Учителю дана складова допомагала керувати навчальною

діяльністю школярів на уроці та проєктувати активність учнів вдома.

На допомогу вчителям прийшов новий методичний матеріал: М. Зінов'єва «Очерки методики викладання історії в старших класах», В. Гарцева «Очерки методики навчання ССРСР», Д. Нікіфорова «Наглядність викладання історії стародавнього світу середніх століть», А. Валіна і Сперанського «Основні питання методики викладання в старших класах».

У 1975 р. був запропонований курс «Основи радянської держави та права». Неймовірним досягненням боротьби українських партриотів із радянською ідеологічною системою стало викладання історії УРСР як складової історії СРСР. Вчителі намагаються розвивати саме українську історію та пропонують владі розглянути їх питання на своїх з'їздах. І вже наприкінці 1980-х років в історії та дидактиці УРСР з'явився певна ідеологічна пустка. Старі ідеологічні освітні орієнтири не відповідали дійсності. Час змінювався, влада теж. Комуністичні вчення почали змінюватися, як і люди, які їх вірили. Починалася нова епоха, яка поклала новий курс в методиці викладання історії.

Порівняльний аналіз радянських підручників 1960-х - першої половини 1980-х років, дозволяє виявити кілька ключових конструкцій. По-перше, історія сприймалася через призму класової боротьби, це був головний двигун прогресу. У всіх курсах історії, починаючи з стародавнього світу, даної темі приділялося велике місце. При цьому оцінки та характеристики окремих соціальних рухів могли варіювати у досить широких межах. Правлячі класи завжди отримували негативну характеристику, навіть під час іноземних навал вони норовили зайняти двійну позицію чи прямо зрадницьку позицію.

По-друге, дореволюційне минуле малювалося загалом у похмурих фарбах. Трудові класи були жертвою гноблення, а правлячі верхи морально деградували. На цьому тлі будь-які позитивні моменти практично завжди сприймалися як винятки, що підтверджують правила.

Тяжкі випробування, що випадали частку предків, створювали необхідний психологічний та етичний контраст із сьогоденним щасливим

днем та впевненістю у завтрашньому дні.

По-третє, потрібно велике мистецтво, щоб поєднати дві багато в чому взаємовиключні ідеї: патріотизм, покликаний виховувати почуття гордості за дії предків, і класове обурення щодо експлуататорського характеру Російської держави. Дуже наочно це протиріччя виявлялося у військовій історії: у підручниках розповідалося про героїзм солдатів та офіцерів у Вітчизняній війні 1812 р. та Кримської війни. У російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. героїзму приділялася вже менша увага, він майже зникав у російсько-японській війні 1904-1905 рр. і принципово був відсутній під час викладу подій Першої світової війни, бо тут виклад підходив до революційних подій 1917 р., а на цей момент у Російській імперії вже не повинно було залишитись нічого хорошого.

Підручники підкреслювали різні потенційні геополітичні небезпеки та загрози, що оточували Росію, хоча сам термін «геополітика» був під заборонаю, і концентрували увагу учнів тих моментах, коли ці погрози з потенційних перетворювалися на реальні (тобто. на Росію нападали і намагалися завоювати). Це виконувало важливу в психологічному відношенні мобілізуючу роль у роки холодної війни і не випадково, що саме дана характеристика радянських підручників зазнала першочергового осміяння в період перебудови та пізніше. За створення «образу ворога», формування «синдрому обложеної фортеці».

Дуже велика увага приділялася історичній місії російського народу та Росії. Ключовими сюжетами тут були мужня боротьба з монголо-татарами, яка «допомогла Західній Європі уникнути страшного руйнування», перемога над Наполеоном I, перша російська і особливо Велика Жовтнева революції, перемога у Великій Вітчизняній війні. Іншим (неполітичним) аспектом місії були досягнення світового рівня у сферах художньої культури та науки: російська література, балет, успіхи у освоєнні космосу.

Радянська історія трактувалася в підручниках як важкий, але переможний і героїчний шлях до майбутнього і вже частково здійсненого

марксистсько-ленінських ідей. Про негативні сторони радянського ладу та негативні події або згадувалося взагалі (голод під час проведення колективізації), або говорилося дуже скупко, буквально у кількох рядках (сталінські репресії 1937 р.). Вина за негатив перекладалася на окремих осіб, зокрема І.В. Сталіна, які цим «спотворювали», але з могли зупинити переможний рух СРСР правильним шляхом.

У 1988 р. колегія Держосвіти СРСР оголосила конкурс на створення нової програми та підручників з історії СРСР ХХ ст. для середніх навчальних закладів, причому вперше на такому високому офіційному рівні визнавалося за доцільне використання в практиці загальноосвітніх шкіл навчання за варіативними підручниками, вибір яких ставав прерогативою вчителя. Однак на всіх владних рівнях підкреслювалося, що всі ці підручники повинні ґрунтуватися на «фундаменті» марксистсько-ленінської ідеології та радянського патріотизму, формувати «відданість соціалізму», відродити «ленінську концепцію історичного процесу».

Перші намагання позбутися рамок усталених концепцій радянської методики навчання історії та змінити пріоритети у навчанні даного курсу в школі здійснили М. Коваль, С. Кульчицький, В. Сарбей, В. Смолій та борець за окремий курс національної історії М. Лисенко. Саме останній став автором пояснювальної записки проекту програми історії Української РСР, що була запропонована у 1990 році. Автори проекту бажали викладати історію своєї республіки, тому відмовилися від традиційної російськоцентричної орієнтації змісту шкільного курсу історії.

Перебудова та розпад СРСР, утворення незалежних держав викликали значні зміни у викладанні історії в школі. Вивчення історії набуло в більшій перевазі національної характеристики. На початку 1990-х років в українській методиці відбувся значний перегляд змісту тематики історичної освіти. Українські дослідники Г. Бордюгов та В. Бухарев описали дані процеси як *«звільнення національного історіознання від диктату державно-імперської великоруської традиції і утворення моделі національної концепції історії»*

держав» [8]. З розширенням прав УРСР стара радянська система історичного розвитку світу, й особливо, України, зазнавала потужних трансформацій.

Висновки до другого розділу

Ідеологічна робота із формування радянської людини відбувалася у школі під керівництвом обласних, міських, районних та шкільних комітетів комуністичної партії. Активну участь у цьому процесі відігравали організації комсомольців та піонерів, які чітко підпорядковувалися партійним органам. Потужна пропаганда та світоглядні маніпуляції щодо учнів здійснювався на всіх уроках, в першу чергу гуманітарного та природничого циклу. Для формування комуністичного світогляду використовувалися різноманітні методи, що включали спеціально дібрані завдання та літератури, візуальну пропаганду, залучення учнів до масових акцій тощо. Складовою комуністичної ідеології було нав'язування учням культу особи Й. Сталіна, любові до радянської системи та країни, підкреслення надважливого значення російської культури, лютий акцент на антирелігійну пропаганду. Як працівники ідеологічного фронту, учителі мали постійно проходити ідеологічну обробку в системі партійної просвіти та в шкільних партійних комітетах.

Вагому роль в ідеологічному вихованні учнів відігравали піонерські та комсомольські організації. Головними завданнями діяльності комсомолу та піонерської дружини були як допомога в організації навчального процесу, так і політичне виховання молоді.

Їх робота здійснювалася багато в чому за взірцем комуністичної партії. Шкільна піонерська дружина займалася організацією масових заходів і предметних зборів, де діти читали спеціально дібрану літературу. Також вони контролювали навчальне, громадське та особисте життя учнів.

Ідеологічна активність комсомолу включала обговорення рішень його з'їздів, доповідей Й. Сталіна, організацію вечорів на актуальні ідеологічно

відібрані теми, проведення бесід, доповідей комсомольців та конференцій, підготовка статей до стінгазет та преси. Комсомольці також мали допомагати ветеранам війни, брати активну участь у художній самодіяльності, брати шефством над різноманітними установами.

Піонервожаті та комсорги надавали учням політінформацію про актуальні проблеми зовнішньої та внутрішньої політики.

При відборі мети навчання перевага основний акцент робився на формуванні комуністичного світогляду, пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, відданості Комуністичній партії, відразі до буржуазної ідеології. Під час навчання учнів на уроках історії передбачалося сформуванню уявлення про класову боротьбу як рушія історії, закономірну зміну суспільно-економічних формацій, яка була основою марксистського розуміння суспільних зрушень, неминучу перемогу комунізму в усьому світі.

Місце історії в програмах постійно змінювалося. Історія викладалася і в якості окремого предмету, і у вигляді тематичних курсів, і включалася в курс суспільствознавства, і викладалася епізодично у рамках так званих «комплексних тем».

У 1960-80-х рр. зміщується мета навчання історії в школі. Нею стає розвиток активності і самостійності учнів з метою «активного» самоформування як радянської людини. Саме тому, в методичних працях більше уваги приділяється питанням активізації пізнавальної діяльності учнів, формуванню відповідних умінь та прийомів роботи. Розвивається пошук нових освітніх систем, що б мали відповідати новим викликам розвитку радянського суспільства.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В роботі розглянути теоретичні дослідження та історичні факти становлення «радянської людини». При вивченні матеріалів радянських, вітчизняних та зарубіжних науковців встановлено, що процес формування «радянської людини» почався ще в революційні часи, коли до влади прийшли більшовики. Вони створювали «нову людину», яка повинно була відповідати законом того часу та політичній ідеології комуністичної партії. Для створення такої людини влада використовувала пропаганду та агітаційну роботу не тільки серед дорослого населення, а й серед молоді.

Молодь влада вважала особливим гвинтиком в будівництві соціалізма та комунізма. Для кращого результату проводилась освітня реформа. Історична освіта теж зазнавала постійно змін. Змінювалася структура викладання, матеріал, який повинен був викладатися.

Історична шкільна освіта на початку ХХ ст. підпадала під вплив більшовиків. Які приділяли їй особливу увагу. Школярі вивчали комуністичні закони. На уроках розглядалися пленарні засідання. Основним матеріал були газети, які прославляли дії комуністів та їх лідерів.

Так, вже у другій половині 1920-х рр. у більшовицьких лідерів виникла ідея «прискороного формування нових людей», «перевиховання», зокрема шляхом проведення промислової індустріалізації країни, колективізації, запровадження першого п'ятирічного плану та реформування освіти.

У результаті дослідження були виділені три основні етапи розвитку історіографії та розвитку шкільної історичної освіти: 1) 1917-40-ті роки; 2) 1940-1950-ті роки; 3) 1960-80-ті роки.

Становлення системи морально-політичного виховання відбувалося на тлі формування моделі суспільної поведінки, уособленням якої став член комуністичної партії. Комуністам постійно навіювали, що вони є громадянами вищого ґатунку, тільки вони можуть бути при владі, але всі ці пільги можливі лише за умови вірної служби вождю, кожне розпорядження

якого корисне для комунізму, тобто — високоморальне. Слід зазначити, що пропаганда плідно мала вплив на молодь, завдяки створенню комсомольської та піонерської організаціям поповнювала свої ряди «відповідальними та надійними» ленами партії.

Шкільна освіта не відклонила вплив комуністичної партії, вона всіляко її підтримувала. На уроках історії продовжувалася проходити агітація. Програми з історії були затверджені на засіданнях комуністичної партії. Підручник мали більш пропагандський зміст. Була переоцінена сила російського народу. Історичні факти на сторінках підручників змальовувала неправдиву інформацію. Багато фактів замовчувалася. Особливо тих, які вказували на репресії, наслідки колонізації, реформування суспільного життя. Вчителю, як партійцю, повинні були відповідати поставленим вимогам і стати для учнів прикладом самовідданого служіння народові.

Комуністична ідеологія та пропаганда зміцнила тоталітарні тенденції в розвитку радянської освіти. Завдяки маніпуляціям засобів масової інформації партія перетворювала суспільну думку. Ці маневри проводилася і на уроках історії. Діти дізнавалися про героїчність свого народу як з минулих часів так і під час будівництва соціалізму та комунізму. Монополія державного апарату на засоби масової інформації перетворила пропаганду на потужний інструмент загальнодержавної пропагандистської політики, що була спрямована на поширення комуністичної ідеології як панівної.

В 1970-і поняття «радянська людина» набуває іншого забарвлення. Серед основних характеристик «радянської людини» виникає патерналізм та продовжує розвиватися патріотизм, ідеологічна ангажованість, нетерпимість.

Вираз «радянська людина» широко використовувався в СРСР, особливо в офіційній пресі. В якій підкреслювалися позитивні якості, властиві громадянам СРСР. Але згодом з'являється «Номо Sovieticus», який вже має негативні риси радянських людей, які виникли через радянську владу.

А в останні роки існування СРСР значна частина її громадян вже

скептично відносилися до державного устрою та ідеології влади. І тому люди поняття «радянський» почали називати – «совок», а згодом «Homo Sovieticus».

Всі ці події залишили і в розвитку історичної освіти, яка протягом існування радянської влади змінювалася. На початку комуністичного будівництва історія не була окремим курсом. На її розвиток звернули увагу, коли почались змінюватися погляди особистість, яка повинна будувати комуністичне майбутнє. Саме виховання молоді підштовхнула розвивати історію в школі окремим курсом.

Шкільні підручники є відображенням життя радянської людини. Їхній розвиток відбувався під дією комуністичної партії, яка формувала «радянську людину». Молодь була основним гвинтиком в будівництві світлого майбутнього. Виховання комуніста починалася саме зі сторінок шкільного курсу історії «Історії СРСР». Періодизацію та еволюцію підручника ми розглядали в період з 17-х по 80-ті рр. ХХ ст. Як з'ясувалася історіографія завжди мала ряд проблем, які і зараз продовжують відбуватися. Вдосконалення шкільної історичної освіти владою продовжує й сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. «Людина радянська» досі в українцях [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://matrix-info.com/yak-konstruyuvaty-radyansku-lyudynu/>
2. Алексеев С.П., Карцев В. Г. История СССР. Учебная книга для 4 класса / С.П.Алексеев, В. Г. Карцев. -- М., 1957. – С.169
3. Ананьинъ В. Учебникъ русской исторіи. Начальный курсъ / В. Ананьинъ. – М., 1918. – 180 с.
4. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. – № 5. – С. 146–168.
5. Байкін Ф. Ф. Моральне обличчя радянської людини / Ф. Ф. Байкін. – К., 1955. - 40 с.
6. Балашов Е. М. Школа в российском обществе. 1917–1927. Становление «нового человека» / Балашов Е. М. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 26.
7. Баханов К. О. Методика викладання історії: традиції та інновації / К.О. Баханов // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 9–12.
8. Баханов К. О. Проблема визначення мети і завдання шкільної історичної освіти / К.О. Баханов // Історія в школах України. – 2001. – № 6. – С. 18–19.
9. Баханов К.О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти / К.О. Баханов/ Монографія. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 326 с.
10. Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека / В. А. Блюмкин. – Москва: Знание, 1974. – 62 с.
11. Боголюбов Л.Н. Идеюное воспитание на уроках истории: Пособие для учителей / Л.Н. Боголюбов. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.
12. Брейс Г. Реформа преподавания истории в школах Российской Федерации. Доклад на наук. конфер. Суздаль, 12-14 дек. 1996. – Страсбург: Совет Европы, 1997. – С.7.
13. Буева Л. П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму / Л. П. Буева. – Москва : Изд-во Московского университета, 1965. – С. 25.

14. Бущик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР / Л.П. Бущик. – М., 1961. – 542 с.
15. Быкова Е. Реформирование системы школьного образования в СССР в 1917-1930 гг.: организационные и идеологические аспекты / Е. Быкова // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2011. – № 1 (13). – С. 179-189.
16. Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // Комсомолец агитатор. Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 19.
17. Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // Комсомолец агитатор. Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 24.
18. Вводная записка к программам // Программы и методические записки единой трудовой школы. Выпуск третий. 1 концентр городской школы II ступени. – М.-Л., 1927. – С. 7-35.
19. Вишневский С. С. Формирование духовного облика советского человека / С. С. Вишневский. – Москва: Мысль, 1986. – С. 61–71.
20. Володина Т.А. К 200-летию первого школьного учебника российской истории // ПИШ. – 1999. – № 7.
21. Вотинцев Д. А. Пережитки капитализма в сознании людей в условиях перехода от социализма к коммунизму и пути их преодоления: автореф. дис. ... канд. философ. наук. М., 1954. – 16 с.
22. Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека / М.Геллер. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. – 335 с.
23. Головатенко А. Учебники истории: сегодня и завтра // История – 1997. – №7. – С.1.
24. Гомо советикус // Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / Авт.-сост. В. Серов. 2-е изд. М.: Локид-Пресс, 2005. – С. 186.
25. Дайри Н.Г. Как подготовить урок истории / Н.Г.Дайри – М.:

Просвещение, 1969. – 128 с.

26. Дояр Л.В. К вопросу о формировании новой общественной морали на Украине в первой половине 20-х годов// Актуальные вопросы политической истории России и Украины. Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1992. – С. 126-134.

27. Євтушенко Р.І. Нові підходи у вивченні історії ХХ століття / Р.І.Євтушенко // Історія в школах України. – 2003. – №3. – С. 33-71.

28. Журавков М. Г. Социализм и мораль: некоторые черты и особенности формирования морали советского общества / М. Г. Журавков. – Москва: Наука, 1974. – 263 с.

29. Звягинцев Е. А. История в народной школе. Методические заметки / Евгений Алексеевич Звягинцев. – М.: Журнал «Народный учитель», 1913. – 64 с.

30. Зиновьев А. А. Гомо советикус. Пара беллум / А. А.Зиновьев. - Москва: Московский рабочий, 1991. – 414 с.

31. Зільберфарб Й. До соціалістичної реконструкції людини (I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки) / Й. Зільберфарб // Поведінка людини та соціалістичне будівництво. Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки. Зб. упорядкувала редакція «Шлях освіти». – Харків–Київ : Держвидав України, 1930. – С. 27.

32. Иванчук Н. В. Потребности социалистической личности / Н. В. Иванчук. - Москва: Мысль, 1986. – 192 с.

33. Ідеології та сенс життя [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://razumkov.org.ua/statti/ideologii-ta-sens-zhyttia>

34. Ільїн О.І. Шкільна освіта як засіб ідеологічного впливу на міське населення Ізмаїльської області УРСР (1944-1954 рр.) // Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Vol. 1(53) – С. 170-176

35. Історія формування педагогіки : навч.-метод. посіб. для працівників соц. служб для сім'ї, дітей та молоді / [Т. В. Бондар, О. Г. Карпенко, Д. М. Дикова-Фаворська та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – 115 с.

36. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). Грані. – 2018. Т. 21, № 1. – С. 63-77.
37. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Інтер-М, 2019.
38. Каирян В. М. Преимущество в развитии культуры в условиях социализма / В. М. Каирян. – Москва: Наука, 1971. – 212 с.
39. Кареев Н. И. Заметки о преподавании истории в средней школе / Н. И. Кареев. – СПб. Тип. И. Н. Скороходова, 1900. – 78 с.
40. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г.Касьянов. – Київ: Либідь, – 1995. – 224 с
41. Книга по русской истории / сост. К. Вейхельтъ, М. Коваленській, В. Петрушевській, В. Улановъ. – М.: «Мір», 1918. – 196 с.
42. Колодний А. М. Оптимізм радянської людини / А. М. Колодний. – Київ: Політвидав України, 1984. – С. 76–83.
43. Комаров В. Шкільна історична освіта: шляхи перебудови / В. Комаров // Історія в школах України. – 2001. – № 3. – С. 9 – 13.
44. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК в 2-х т. Т.1. (1918-1941). – К.: Політвидав України, 1976. – 1008 с.
45. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест [пер. з англ. О. Мокровольський]. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 136.
46. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б.Кравченко - Київ : Основи, 1997. – С. 240–242.
47. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2002. – 210 с.
48. Кринко Е.Ф., Тажидинова И.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных

трансформаций / Е.Ф. Кринко, И.Г. Тажидинова, Т.П. Хлынина. – Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – 360 с.

49. Крупская Н. К. Педагогические сочинения : В 6-ти т. / Под ред. А.М. Арсеньева, Н.К. Гончарова, П.В. Руднева. – М. : Педагогика, 1978- 1980. – Т. 2. / Авт. прим. Л.С. Фрид и др., 1978. – 452 с.

50. Кульчицький В. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект. Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород, 2017. № 2 (41). – С. 150-153.

51. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945–1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. – 408 с.

52. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Вінниця – Черкаси, 2021.

53. Ленин В. И. Речь на митинге, посвященному закладке памятника освобожденному труду, 1 мая 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 31. – С. 105.

54. Луначарский А. В. Мещанство и индивидуализм. По поводу книги Иванова-Разумника «История русской общественной мысли» / А. В. Луначарский //Очерки философии коллективизма. – Сб. 1909. – С. 219-349.

55. Луначарский А. В. О воспитании и образовании / под. ред А. М. Арсеньева, Н. К. Гончарова, И. А. Каирова. – М. : Педагогика, 1976. – 345 с.

56. Луначарский А. В. О преподавании истории в коммунистической школе / А. В.Луначарский. – Пг.: Изд. отдела підготовки учителей, 1918. – 20 с.

57. «Людина радянська» досі в українцях [Електронний ресурс] – Режим

доступа: <https://matrix-info.com/yak-konstruyuvaty-radyansku-lyudynu/>

58. Маркова С.В. Формування «нової людини» як засіб одержавлення селянського соціуму [Електронний ресурс] – Режим доступа:

<https://holodomorinstitute.org.ua/formuvannya-novoyi-lyudyny-yak-zasib-oderzhavlennya-selyanskogo-socziumu-s-v-markova/>

59. Марченко О.В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору: Монографія / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – 350 с.

60. Марченко О.В. Текст для дітей" як форма самоусвідомлення та трансформації суспільства / Н. Марченко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. - 2011. - Вип. 31. - С. 509-519

61. Медушевский А. Сталинизм как модель. Обзорение издательского проекта «РОССПЭН» «История сталинизма» [Электронный ресурс] А. Медушевский // Вестник Европы. – 2011. – №30. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2011/30/me34-pr.html>

62. Мицкевич М. Дарвинизм и классовая борьба / М. Мицкевич // Народный учитель. – 1932. – № 5–6 (апрель). – С. 163–166.

63. Мрочех В. Задачи союза учителей интернационалистов / В. Мрочех // Народное просвещение – 1918. – № 1-2. – С. 48.

64. Мухіна І.Г. Ціннісні аспекти радянського освітньо-культурного простору: актуальність дослідження/ І.Г. Мухіна // Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Марченко О.В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору: Монографія / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – 350 с.

65. Назустріч 8 березня // Комунарка України. – 1932. – № 3. – С. 12.

66. Освіта України у роки випробувань (1941-1945 рр.) [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-rokuvprobuvan/>

67. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти

(середина 60-х – початок 80-х р.р. ХХ століття) : монографія / Л. В. Пироженко. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 304 с.

68. Пометун О І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні у ХХ ст. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – К., 1996. – 443 с.

69. Пометун О. Сучасні цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні / О. Пометун , Г. Фрейман // Історія України. – 2006. – № 19. – С. 8–13.

70. Постишев П. Робота з дітьми – більшовицька гордість. – Х: Молодий більшовик, 1934. – С.29.

71. Протоколи засідань відділу історії від 02.01.- 24.12.1956// Ф-5128, оп.1., арк.1-213.

72. Радянська людина Хржановського-Лозниці та колоніалізм [Електронний ресурс] – Режим доступа: https://lb.ua/culture/2020/05/14/457239_radyanska_lyudina.html

73. РДАЕ, ф. 766, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

74. РДАЕ, ф. 766, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

75. Резолюції пленуму, секцій та нарад Всесоюзного з'їзду в питанні вивчення людської поведінки. Резолюція З'їзду по пленарному циклу «Психоневрологічні науки» й соціалістичне будівництво. – С. 97.

76. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В.М.Смирнов. – Харків: Майдан, 2002. – 304 с.

77. Советский человек: формирование социалистического типа личности / Г. Л.Смирнов. – Изд. 2-е. Москва: Политиздат, - 1973. – С. 220, 223–224, 232–233.

78. Соколянський І. Про поведінку особистості / І. Соколянський // Радянська освіта / За ред. О. Шумського. – Ч. 4 (квітень). – Харків : Державне вид-во України, 1925. – С. 19.

79. Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и

потребностей личности в условиях развитого социализма / С. Г. Спасибенко.
– Москва: Знание, 1983. – 64 с.

80. Спр. 6455. Докладная записка наркома просвещения УСРР В. П. Затонского в ЦК КП(б)У на имя С. В. Косиора (О состоянии массово-политической работы среди школьников), 1934 г.

81. Сталин И. Беседа с английским писателем Г. Д. Уэллсом 23 июля 1934 года / И. Сталин // Сталин И. Сочинения. – Т. 14. – М.: Издательство «Писатель», 1997. – С. 24–39.

82. Сталін Й. З приводу смерті Леніна. Промова на II Всесоюзному з'їзді Рад 26 січня 1924 р. / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – Т. 6. – 1948. – С. 47.

83. Стан і найближчі задачі піонерського руху. Из резолюції V Всесоюзної конференції ВЛКСМ. 31 березня 1927 року // Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.); – М. : Педагогика, 1974. – С. 78-90.

84. Стражев А.И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет (1917-1957) / А. И. Стражев. // ПИШ. –2002.- № 2. – С. 39-49.

85. Стрелова О.Ю. Воспитание историей как формирование ценностей личности // Преподавание истории в общеобразовательной школе. – 2003. – №7. – С.66-70.

86. Сухомлинська Ольга, Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції / О. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. - 2014. - Вип. 1. – с. 4-24

87. Тезисы о самоуправлении (ГУС) // На путях к новой школе. – 1923. – № 2(5). – С. 6-8.

88. Троицкий Ю. Об инновационном стандарте исторического образования //История. – 1996. - №36. – С.5

89. Уваров П. Думают ли историки? А если думают, то зачем? Заметки о книге Н. Е. Копосова / П. Уваров // Одиссей: Человек в истории. – М., 2003. – С. 303-331.

90. Украинская Советская Социалистическая Республика:

энциклопедический справочник. – К. : Главн. ред. УСЭ, 1987. – 476 с.

91. Уланов В. Я. Опыт методики истории в начальной школе / Василий Яковлевич Уланов. - М.: Изд. Сытина, 1914. - 283 с.

92. Фукс А.Н. 2011: Школьные учебники по отечественной истории как историографический феномен (конец XVII в. – 1930-е гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М. Харків: Право, 2014. - №3(22). - С. 75-81.

93. Фурман Г. Піонери хочуть бути такими як залізний нарком // Піонервожатий. – 1934. – №15-16. –С.4

94. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1784, арк. 84.

95. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп / Н. Шліхта. – Харків: Акта, – 2015. – с. 258

96. Шліхта Наталя. «Як працювати з радянським минулим на уроках історії». За матеріалами конкурсу учнівських історичних проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії». Посібник / Упорядники – Людмила Махун, Елла Ситник, Наталя Шліхта, – Київ, 2020 – с. 278

ПІДРУЧНИК 1917 РІК

А. Я. Ефименко
профес. Петроградського Вищого Землемірного Курсу

ЭЛЕМЕНТАРНЫЙ УЧЕБНИК РУССКОЙ ИСТОРИИ

КУРС ЭПИЗОДИЧЕСКИЙ

для средне-учебных заведений и вышших начальных училищ

ИЗДАНИЕ ШЕСТОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ

С 46 рисунками и 5 раскрашенными картами

Учеб. Кооп. Мет. Нар. Прогр. 4-е изд. дополнено частью пособий для мл. кл. мужск. средне-учеб. завед. и частью рукописей для 3 кл. девчок гимназий.— Уч. Кооп. Висш. Нар. Прогр. Мария доучил. как учеб. для Уч. виллетт. и вышш. начальных.— Главн. Учр. Вост. Учр. для доучил. как учеб. для вышш. начальных.

Запорожцы, Карт. П. Е. Рылкина

ПЕТРОГРАДЪ
ИЗДАНИЕ Я. ВАШМАКОВА и П.
1917.

ОГЛАВЛЕНИЕ.

I. Откуда пошла Русская земля. § 1. Наши славяне: а) язык славян, б) стая, в) язык, г) язык славян, д) язык славян, е) язык славян, ж) язык славян, з) язык славян, и) язык славян, к) язык славян, л) язык славян, м) язык славян, н) язык славян, о) язык славян, п) язык славян, р) язык славян, с) язык славян, т) язык славян, у) язык славян, ф) язык славян, х) язык славян, ц) язык славян, ч) язык славян, ш) язык славян, щ) язык славян, ы) язык славян, ь) язык славян.

II. Первые именные князья и их дружины. § 1. Религия славян: а) язычество, б) христианство, в) язычество, г) христианство, д) язычество, е) христианство, ж) язычество, з) христианство, и) язычество, к) христианство, л) язычество, м) христианство, н) язычество, о) христианство, п) язычество, р) христианство, с) язычество, т) христианство, у) язычество, ф) христианство, х) язычество, ц) христианство, ч) язычество, ш) христианство, щ) язычество, ы) христианство, ь) язычество.

III. Владимир Св. и крещение Руси. § 1. Религия славян: а) язычество, б) христианство, в) язычество, г) христианство, д) язычество, е) христианство, ж) язычество, з) христианство, и) язычество, к) христианство, л) язычество, м) христианство, н) язычество, о) христианство, п) язычество, р) христианство, с) язычество, т) христианство, у) язычество, ф) христианство, х) язычество, ц) христианство, ч) язычество, ш) христианство, щ) язычество, ы) христианство, ь) язычество.

IV. Ярослав Мудрый и Русская Правда. § 1. Ярослав Мудрый: а) личность, б) деятельность, в) личность, г) деятельность, д) личность, е) деятельность, ж) личность, з) деятельность, и) личность, к) деятельность, л) личность, м) деятельность, н) личность, о) деятельность, п) личность, р) деятельность, с) личность, т) деятельность, у) личность, ф) деятельность, х) личность, ц) деятельность, ч) личность, ш) деятельность, щ) личность, ы) личность, ь) деятельность.

V. Киево-Печерский монастырь. § 1. Монастыри в древней Руси: а) монастыри, б) монастыри, в) монастыри, г) монастыри, д) монастыри, е) монастыри, ж) монастыри, з) монастыри, и) монастыри, к) монастыри, л) монастыри, м) монастыри, н) монастыри, о) монастыри, п) монастыри, р) монастыри, с) монастыри, т) монастыри, у) монастыри, ф) монастыри, х) монастыри, ц) монастыри, ч) монастыри, ш) монастыри, щ) монастыри, ы) монастыри, ь) монастыри.

VI. Владимир Мономах и его Поучение. § 1. Владимир Мономах: а) личность, б) деятельность, в) личность, г) деятельность, д) личность, е) деятельность, ж) личность, з) деятельность, и) личность, к) деятельность, л) личность, м) деятельность, н) личность, о) деятельность, п) личность, р) деятельность, с) личность, т) деятельность, у) личность, ф) деятельность, х) личность, ц) деятельность, ч) личность, ш) деятельность, щ) личность, ы) личность, ь) деятельность.

VII. Слово о полку Игореве. § 1. Что такое «Слово»: а) Слово, б) Слово, в) Слово, г) Слово, д) Слово, е) Слово, ж) Слово, з) Слово, и) Слово, к) Слово, л) Слово, м) Слово, н) Слово, о) Слово, п) Слово, р) Слово, с) Слово, т) Слово, у) Слово, ф) Слово, х) Слово, ц) Слово, ч) Слово, ш) Слово, щ) Слово, ы) Слово, ь) Слово.

VIII. Земли Галицко-Волынские. § 1. Положение Польского государства в XII в.: а) Польское государство, б) Польское государство, в) Польское государство, г) Польское государство, д) Польское государство, е) Польское государство, ж) Польское государство, з) Польское государство, и) Польское государство, к) Польское государство, л) Польское государство, м) Польское государство, н) Польское государство, о) Польское государство, п) Польское государство, р) Польское государство, с) Польское государство, т) Польское государство, у) Польское государство, ф) Польское государство, х) Польское государство, ц) Польское государство, ч) Польское государство, ш) Польское государство, щ) Польское государство, ы) Польское государство, ь) Польское государство.

VI

с) Волынь: а) Волынь, б) Волынь, в) Волынь, г) Волынь, д) Волынь, е) Волынь, ж) Волынь, з) Волынь, и) Волынь, к) Волынь, л) Волынь, м) Волынь, н) Волынь, о) Волынь, п) Волынь, р) Волынь, с) Волынь, т) Волынь, у) Волынь, ф) Волынь, х) Волынь, ц) Волынь, ч) Волынь, ш) Волынь, щ) Волынь, ы) Волынь, ь) Волынь.

IX. Суздальское княжество. § 1. Земля Суздальско-Ростовская: а) географическое положение, б) образование великорусского княжества, в) Суздальское княжество, г) Суздальское княжество, д) Суздальское княжество, е) Суздальское княжество, ж) Суздальское княжество, з) Суздальское княжество, и) Суздальское княжество, к) Суздальское княжество, л) Суздальское княжество, м) Суздальское княжество, н) Суздальское княжество, о) Суздальское княжество, п) Суздальское княжество, р) Суздальское княжество, с) Суздальское княжество, т) Суздальское княжество, у) Суздальское княжество, ф) Суздальское княжество, х) Суздальское княжество, ц) Суздальское княжество, ч) Суздальское княжество, ш) Суздальское княжество, щ) Суздальское княжество, ы) Суздальское княжество, ь) Суздальское княжество.

X. Земли Новгородская. § 1. Что такое земля Новгородская: а) земля, б) земля, в) земля, г) земля, д) земля, е) земля, ж) земля, з) земля, и) земля, к) земля, л) земля, м) земля, н) земля, о) земля, п) земля, р) земля, с) земля, т) земля, у) земля, ф) земля, х) земля, ц) земля, ч) земля, ш) земля, щ) земля, ы) земля, ь) земля.

XI. Татарское илюханство. § 1. Татары: а) Татары, б) Татары, в) Татары, г) Татары, д) Татары, е) Татары, ж) Татары, з) Татары, и) Татары, к) Татары, л) Татары, м) Татары, н) Татары, о) Татары, п) Татары, р) Татары, с) Татары, т) Татары, у) Татары, ф) Татары, х) Татары, ц) Татары, ч) Татары, ш) Татары, щ) Татары, ы) Татары, ь) Татары.

XII. Александр Невский. § 1. Новый герой: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XIII. Возвышение Московского княжества и собирание русских земель. § 1. Дробление земель: а) дробление, б) дробление, в) дробление, г) дробление, д) дробление, е) дробление, ж) дробление, з) дробление, и) дробление, к) дробление, л) дробление, м) дробление, н) дробление, о) дробление, п) дробление, р) дробление, с) дробление, т) дробление, у) дробление, ф) дробление, х) дробление, ц) дробление, ч) дробление, ш) дробление, щ) дробление, ы) дробление, ь) дробление.

XIV. Собирание русских земель Литвой. § 1. Литовское государство: а) Литовское государство, б) Литовское государство, в) Литовское государство, г) Литовское государство, д) Литовское государство, е) Литовское государство, ж) Литовское государство, з) Литовское государство, и) Литовское государство, к) Литовское государство, л) Литовское государство, м) Литовское государство, н) Литовское государство, о) Литовское государство, п) Литовское государство, р) Литовское государство, с) Литовское государство, т) Литовское государство, у) Литовское государство, ф) Литовское государство, х) Литовское государство, ц) Литовское государство, ч) Литовское государство, ш) Литовское государство, щ) Литовское государство, ы) Литовское государство, ь) Литовское государство.

XV. Московское княжество при Дмитрии Донском и Куликовская битва. § 1. Московское княжество при Дмитрии Донском: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XVI. Образование Великоорусского государства (Иван III Васильевич). § 1. Иван III: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XVII. Иван IV Васильевич Грозный. § 1. Личность Ивана Грозного: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

VII

§ 4. Конец царствования: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XVIII. Смутное время. § 1. Причины смуты: а) Смута, б) Смута, в) Смута, г) Смута, д) Смута, е) Смута, ж) Смута, з) Смута, и) Смута, к) Смута, л) Смута, м) Смута, н) Смута, о) Смута, п) Смута, р) Смута, с) Смута, т) Смута, у) Смута, ф) Смута, х) Смута, ц) Смута, ч) Смута, ш) Смута, щ) Смута, ы) Смута, ь) Смута.

XIX. Новая династия. § 1. Избрание Михаила: а) избрание, б) избрание, в) избрание, г) избрание, д) избрание, е) избрание, ж) избрание, з) избрание, и) избрание, к) избрание, л) избрание, м) избрание, н) избрание, о) избрание, п) избрание, р) избрание, с) избрание, т) избрание, у) избрание, ф) избрание, х) избрание, ц) избрание, ч) избрание, ш) избрание, щ) избрание, ы) избрание, ь) избрание.

XX. Царь Алексей и присоединение Малороссии. § 1. Личность царя Алексея: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XXI. Детство и первые годы царствования Петра Великого. § 1. Детство Петра Великого: а) детство, б) детство, в) детство, г) детство, д) детство, е) детство, ж) детство, з) детство, и) детство, к) детство, л) детство, м) детство, н) детство, о) детство, п) детство, р) детство, с) детство, т) детство, у) детство, ф) детство, х) детство, ц) детство, ч) детство, ш) детство, щ) детство, ы) детство, ь) детство.

XXII. Петр Великий и образование Российской империи. § 1. Петр Великий: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

XXIII. Отъезд Петра Великого в Европу. § 1. Отъезд Петра Великого: а) отъезд, б) отъезд, в) отъезд, г) отъезд, д) отъезд, е) отъезд, ж) отъезд, з) отъезд, и) отъезд, к) отъезд, л) отъезд, м) отъезд, н) отъезд, о) отъезд, п) отъезд, р) отъезд, с) отъезд, т) отъезд, у) отъезд, ф) отъезд, х) отъезд, ц) отъезд, ч) отъезд, ш) отъезд, щ) отъезд, ы) отъезд, ь) отъезд.

XXIV. Царствование Елизаветы Петровны. § 1. Личность Елизаветы: а) личность, б) личность, в) личность, г) личность, д) личность, е) личность, ж) личность, з) личность, и) личность, к) личность, л) личность, м) личность, н) личность, о) личность, п) личность, р) личность, с) личность, т) личность, у) личность, ф) личность, х) личность, ц) личность, ч) личность, ш) личность, щ) личность, ы) личность, ь) личность.

ПІДРУЧНИК -1937 РІК

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.

1. Наша родина 3

I. Наша родина в далеком прошлом.

2. Как люди жили в далеком прошлом 5
 3. От рода к государству 6
 4. Древнейшие государства в нашей стране 8
 5. Славяне 10

II. Киевское государство.

6. Образование Киевского княжества 12
 7. Княгиня Ольга и князь Святослав 15
 8. Киевские князья вводят новую веру и законы. 17
 9. Стихийные народные восстания в Киевском княжестве 18
 10. Новгородские земли 20
 11. Суздальская Русь 23

III. Восточная Европа под властью монгольских завоевателей.

12. Монголы-завоеватели и татаро-монгольское иго. 25
 13. Москва и первые московские князья 27
 14. Тамерлан и упадок Золотой Орды 30

IV. Создание русского национального государства.

15. Расширение Московского государства при Иване III и конец татаро-монгольского иго 32

220

16. Как угнетали крестьян в Московском государстве в XV веке. 34

V. Расширение русского государства.

17. Иван IV и разгром повстанцев татар. 37
 18. Расправа с боярами и войны Ивана IV 39

VI. Крестьянские войны и восстания угнетенных народов в XVII веке.

19. Первая крестьянская война в русском государстве. 43
 20. Борьба с польскими захватчиками 46
 21. Восстания горожан и угнетенных народов в XVII веке 48
 22. Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России 50
 23. Война Рязни с боярами и помещиками 52
 24. Подчинение народов Восточной Сибири 54
 25. Хозяйство и управление государством в России в конце XVII века 56
 26. Культура в России в XVII веке 58

VII. Россия XVIII века — империя помещиков и купцов.

27. Войны Петра I и народные восстания 60
 28. Войны Петра I со Швецией и восточными странами. 63
 29. Реформы Петра I 64
 30. Дворянская империя в XVIII веке 66
 31. Крестьянская война под руководством Пугачева. 69
 32. Захваты новых земель и порабощение народов Екатериной II 72

VIII. Царская Россия — жандарм Европы.

33. Буржуазная революция во Франции и борьба с ней Екатерины II и Павла I 75
 34. Царь Александр I. Война 1812 года 79
 35. Декабристы 82
 36. В царстве жандармов и чиновников 85
 37. Завоевание Кавказа 89
 38. Революция 1848 года в Европе. Кара Марин и Фридрих Энгельс 94
 39. Царская Россия перед реформой 1861 года 94

224

IX. Рост капитализма в царской России.

40. Отмена крепостного права в России 97
 41. Борьба поляков за независимость. Войны Александра II 100
 42. Первый Интернационал и Парижская Коммуна . . . 103
 43. Капитализм в России 106
 44. Рабочее движение 70—90-х годов. В. И. Ленин. 114

X. Первая буржуазная революция в России.

45. Накануне революции 118
 46. Революция началась 122
 47. Подготовка вооруженного восстания 127
 48. Денябрьское вооруженное восстание 131
 49. Поражение революции 134
 50. Новый революционный подъем 139

XI. Вторая буржуазная революция в России.

51. Мировая империалистская война 144
 52. Свержение царства в феврале 1917 года. 148

XII. Великая Октябрьская социалистическая революция в России.

53. Большевики готовят социалистическую революцию 151
 54. Социалистическая революция победила 156

XIII. Военная интервенция. Гражданская война.

55. Борьба Советов за мир. Захват Украины немцами. 165
 56. Республика Советов в кольце интервенции и контрреволюции. 168
 57. Революция в Западной Европе 172
 58. Разгром Колчака, Деникина, Юденича 174
 59. Война с польскими паннами. Разгром Врангеля. 180

XIV. Переход на мирную работу по восстановлению хозяйства страны.

60. Восстановление народного хозяйства и создание СССР 186
 61. Ленин умер, но дело его живет 190

222

ПІДРУЧНИК - 1952 РІК

ПЕРВАЯ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Глава 1. Канут революции

Глава 2. Русско-японская война и первая русская революция

Глава 3. Столыпинская реакция

Глава 4. Годы революционного подъема

ВТОРАЯ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Глава 5. Царская Россия в годы первой мировой войны

Глава 6. Февральская буржуазно-демократическая революция

ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Глава 7. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции

Глава 8. Победа Великой Октябрьской социалистической революции

Глава 9. Брестский мир. Борьба за передышку

ИНОСТРАННАЯ ВОЕННАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ И ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА

Глава 10. Начало иностранной военной интервенции

Глава 11. Разгром трех походов Антанты

Глава 12. Гражданская война в национальных районах

ПЕРЕХОД НА МИРНУЮ РАБОТУ ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

ХОЗЯЙСТВА СТРАНЫ

Глава 13. Борьба за восстановление народного хозяйства

Глава 14. Борьба за социалистическую индустриализацию

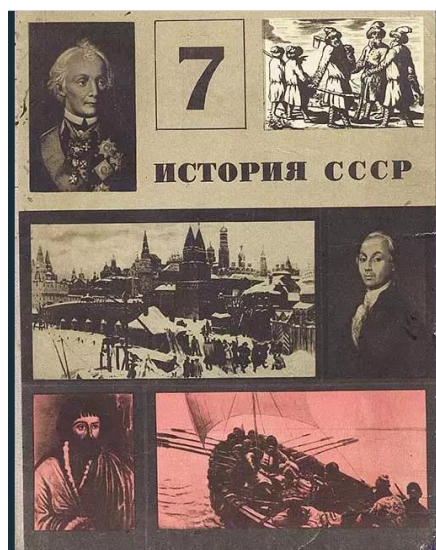
СССР - СТРАНА СОЦИАЛИЗМА

Глава 15. СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства

Глава 16. Борьба за завершение строительства социализма и Сталинская Конституция

Глава 17. Великая Отечественная война советского народа против немецко-фашистских захватчиков

ПІДРУЧНИК - 1971 РОКУ

ОГЛАВЛЕНИЕ

Письмо к семиклассникам от авторов учебного пособия 3

Как работать с учебным пособием 6

1. Первобытнообщинный и рабовладельческий строй

Глава I. Первобытнообщинный строй и рабовладельческий строй в истории нашей страны. Древние славяне

§ 1. Древнейшие жители нашей страны

§ 2. Поселения родовых общин

§ 3. Рабовладельческие государства Закавказья и Средней Азии

§ 4. Народы Северного Причерноморья в древности

§ 5. Восточные славяне в древности

Заключение к главе I

2. Возникновение и развитие феодализма

Глава II. Древняя Русь. Раннефеодальное государство с центром в Киеве (с IX в. до начала XII в.)

6. Образование классов у восточных славян

7. Образование древнерусского государства

8. Усиление древнерусского государства

9. Развитие феодальных отношений. «Русская Правда»

10. Народные восстания. Феодальные усобицы

§ 11. Культура древней Руси

Заключение к главе II

Глава III. Феодальная раздробленность на территории нашей страны

§ 12. Феодальная раздробленность Руси

§ 13. Великое Владимировское княжество

§ 14. Великий Новгород

§ 15. Галицко-Волынское княжество. Последствия феодальной раздробленности Руси

§ 16. Развитие феодализма в Закавказье

§ 17. Развитие феодальных отношений в Средней Азии. Возвышение Хорезма 68

§ 18. Начало монголо-татарского нашествия. Борьба народов Средней Азии и Закавказья с монголо-татарскими завоевателями

§ 19. Борьба русского народа с монголо-татарским нашествием	
§ 20. Борьба русского народа и народов Прибалтики со шведскими и немецкими феодалами	
§ 21. Народы Украины, Белоруссии и Литвы в борьбе с агрессией немецких феодалов	
Заключение к главе III	
Глава IV. Образование и развитие Русского централизованного государства	
§ 22. Предпосылки образования и развития Русского централизованного государства	
§ 23. Возвышение Москвы в XIV веке	
§ 24. Куликовская битва	
§ 25. Объединение русских земель в единое государство. Свержение ига монголо-татарских ханов	
§ 26. Русское централизованное государство в конце XV — начале XVI века	
§ 27. Укрепление государственной власти при Иване IV	
§ 28. Присоединение к Российскому государству Поволжья и Западной Сибири	
§ 29. Борьба России за выход к Балтийскому морю	
§ 30. Развитие культуры в XIV—XVI веках	120
Заключение к главе IV	128
Глава V. Крестьянская война в начале XVII века. Борьба с интервенцией польских и шведских феодалов	129
§ 31. Российское государство в конце XVI — начале XVII века	
§ 32. Первая крестьянская война в России	131
§ 33. Борьба русского народа против польских и шведских захватчиков в начале XVII века	134
Заключение к главе V	139
Глава VI. Экономическое и политическое развитие страны в XVII веке	140
§ 34. Экономическое развитие России в XVII веке	
§ 35. Политическое развитие России в XVII веке	144
§ 36. Угнетение украинского и белорусского народов польскими феодалами. Запорожская Сечь	151
§ 37. Освободительная война украинского и белорусского народов против польских феодалов. Воссоединение Украины с Россией	153
§ 38. Крестьянская война под предводительством Степана Разина	157
§ 39. Сибирь в XVII веке	162
§ 40. Развитие культуры России в XVII веке	166
Заключение к главе VI	174
Глава VII. Дальнейшее развитие феодальной России. Образование Российской империи	175
§ 41. Россия на рубеже XVII и XVIII веков	
§ 42. Начало Северной войны	178
§ 43. Полтавская битва. Победы русского флота	180
§ 44. Экономическое развитие. Народные восстания	184
§ 45. Государственные реформы при Петре I	187
§ 46. Культура и просвещение. Значение преобразований Петра I	189
§ 47. Россия в середине XVIII века	196
Заключение к главе VII	200
3. Разложение феодализма и развитие капиталистических отношений в России	
Глава VIII. Начало разложения феодализма и развитие капиталистических отношений в России во второй половине XVIII века	202
§ 48. Новые черты хозяйственной жизни. Усиление крепостнического угнетения в период разложения феодализма	
§ 49. Крестьянская война под предводительством Емельяна Пугачева	208
§ 50. Поражение крестьянской войны. Усиление диктатуры дворян	211
§ 51. Внешняя политика России во второй половине XVIII века. Русско-турецкие войны	214
§ 52. Царизм в борьбе против французской буржуазной революции	219

- § 53. Участие царизма в войнах с буржуазной Францией в конце XVIII века. Развитие русского военного искусства 221
- § 54. Культура России в середине и во второй половине XVIII века. Наука. Образование 226
- § 55. Развитие русского искусства. Архитектура 231 § 56. Живопись. Скульптура. Театр 235
- § 57. Первый революционный призыв к борьбе против крепостничества и самодержавия 241
- Заключение к главе VIII 245
- Хронологическая таблица 247
- Исторические термины 249
- Что можно прочитать по курсу истории СССР (VII класс) 251

ГАЗЕТЫ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

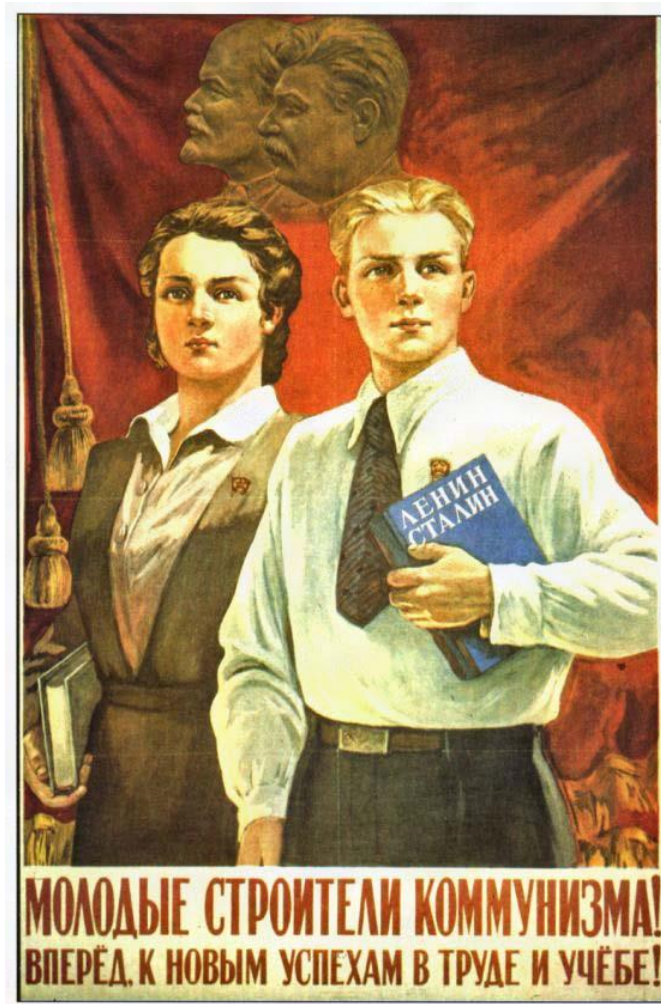
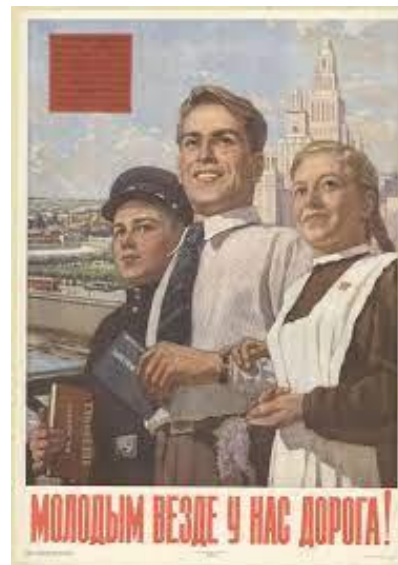
ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПРЕСА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ 1941–44

ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

